Scientific Journal
The History of Islamic Culture And Civilization
Vol. 15, Winter 2025, No. 57

Recognizing the Religious Identity of Qajar-era Mashhad Houses

Marjan Shahraki Farkhundeh [1] \ Hassan Hashemi Zarjabad [2]

1. PhD in Islamic Archaeology, Postdoctoral Researcher, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.
marfar5895@gmail.com
2. Associate Professor, Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. (Corresponding author).
h.hashemi@umz.ac.ir

Abstract Info

Article Type:
Research Article

Received:
2024.04.03
Accepted:
2024.10.19

Abstract

A house is one of the needs of every living being so that it can choose a place to live and live in. For humans, this space should be a place for reflection and interaction between the soul and body. In Iranian culture, the home is a space for forming and maintaining a family that can embody the traditional values of religion. Religious identity is an important principle in Iranian-Islamic architecture, and its recognition can be a path and a model for contemporary architecture. Religious identity is actually the acceptance of religion as a principle of belief and its effects on the religious individual are things that cause individuals to adhere to religious essence and values, and cause the collective and general attachment of individuals in a society to religious institutions and rituals. This research was conducted with the aim of identifying religious identity in Qajar period houses in Mashhad, and for this purpose, a descriptive-analytical method and library and field data collection were used. Based on verses and hadiths related to the architecture of houses and examining the dimensions of religious identity from both conceptual and physical perspectives, the patterns of religious identity in the houses of the Qajar era in Mashhad, and at the same time, their location near the shrine of Imam Reza, can be examined from several aspects, and these patterns are well manifested in the structure of these houses, considering the beliefs of their residents and the emergence of common features.

Keywords Religious identity, recognition, historical houses, Mashhad, Qajar era.

Cite this article: Shahraki Farkhundeh, Marjan & Hassan Hashemi Zarjabad (2025). Recognizing the Religious Identity of Qajar-era Mashhad Houses. *The History of Islamic Culture And Civilization*. 15 (4). 115-166. DOI: 10.22034/15.57.113

DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.113

Publisher: Islamic Maaref University, Qom, Iran.

مجلة علمية
تاريخ الثقافة والحضارة الإسلامية
جامعة المعارف الإسلامية
السنة ١٥ / شتاء عام ١٤٤٦ / العدد ٥٧

إعادة التعرف على الهوية التاريخية لمنازل مشهد فى العصر القاجارى

مرجان شهركي فرخنده [١] / حسن هاشمي زرج آباد [٢]

١. دكتوراه اركيولوجي العصر الاسلامي، باحث مافوق الدكتوراه، كليه الفن و العمارة، جامعه مازندران، بابلسر، ايران.
marfar5895@gmail.com

٢. استاذ مرادف، اركيولوجي، كلية الفن و العماره، جامعه مازندران، بابلسر، ايران (الكاتب المسؤول).
h.hashemi@umz.ac.ir

معلومات المادة

نوع المقال: بحث

تاريخ الاستلام:
١٤٤٥/٠٩/٢٣

تاريخ القبول:
١٤٤٦/٠٤/١٥

ملخّص البحث

المنزل (البيت) هو حاجة كل موجود حي كي يسكن و يعيش فيه. هذه المساحة للانسان يجب ان يكون محل للتأمل و تعامل الروح و الجسد. في الثقافه الايرانية، البيت مساحة لتشكيل و حفظ الأسرة حيث يمكن فيه ان تتجلي القيم التقليدية للدين. الهوية الدينية من المبادي الحائزة علي الاهمية في العمارة الايرانية ـ الاسلامية و اعادة معرفتها بامكانه ان يكون طريقا و نموذجا لعمارة اليوم. الهوية الدينية في الواقع هو قبول الدين باعتباره مبدأ عقائدي و تاثيره علي الفرد المتدين، أمر دافع للالتزام الافراد بالجوهر و القيم الدينية، و يؤدي الي رغبه الجمع و عامه افراد المجتمع بالمؤسسات الدينية و المناسك. هذا البحث بهدف اعادة التعرف علي الهوية الدينية في دور العصر القاجاري بمشهد و لهذا الغرض تم الاستفادة من الاسلوب الوصفي ـ التحليلي و تجميع المعلومات المكتبيه و الميدانية. علي اساس الآيات و الأحاديث المتعلقة بعمارة البيوت و دراسة ابعاد الهوية الدينية من منظاري المفهوم و الأطار، نماذج الهويه الدينية في منازل مشهد في العصر القاجاري و في نفس الوقت استقرارها بجوار روضة الامام الرضاعليه السلام قابله للدراسة من عدة وجوه و هذه النماذج مع الأخذ بعين الاعتبار معتقدات سكانها و بروز الخصائص المشتركة في بناء هذه الدور متبلورة بشكل جيد.

الألفاظ المفتاحية
الهويه الدينية، اعادة التعرف، المنازل التاريخية، مشهد، العصر القاجاري.

الاقتباس:
شهركي فرخنده، مرجان و حسن هاشمي زرج آباد (١٤٤٦). إعادة التعرف علي الهوية التاريخية لمنازل مشهد في العصر القاجاري. *مجلة تاريخ الثقافة والحضارة الأسلامية*. ١٥ (٤). ١٦٦ ـ ١١٥. DOI: 10.22034/15.57.113

رمز DOI:
https://doi.org/10.22034/15.57.113

الناشر:
جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

نشریه علمی
تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی
سال ۱۵، زمستان ۱۴۰۳، شماره ۵۷

بازشناسی هویت دینی خانه‌های مشهد دوران قاجار

مرجان شهرکی فرخنده [۱] / حسن هاشمی زرج‌آباد [۲]

۱. دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی، پژوهشگر پسادکتری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.
marfar5895@gmail.com

۲. دانشیار، باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. (نویسنده مسئول).
h.hashemi@umz.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی
(۱۱۵ ـ ۱۶۶)

تاریخ دریافت:
۱۴۰۳/۰۱/۱۵

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۳/۰۷/۲۸

چکیده

خانه یکی از نیازهای هر موجود زنده است تا بتواند در آن سکنی گزیده و زندگی کند. برای انسان این فضا باید محلی جهت تأمل و تعامل روح و جسم باشد. در فرهنگ ایرانی؛ خانه، فضایی برای تشکیل و حفظ خانواده است که می‌تواند ارزش‌های سنتی دین را در آن متجلی سازد. هویت دینی از اصول حائز اهمیت در معماری ایرانی ـ اسلامی بوده و بازشناسی آن می‌تواند راه و الگویی برای معماری امروزی باشد. هویت دینی در واقع پذیرش دین به‌عنوان اصل اعتقادی بوده و آثار آن بر فرد دین‌دار، امریست که باعث پایبندی افراد به جوهر و ارزش‌های دینی شده، دلبستگی جمعی و عمومی افراد یک جامعه به نهادهای دینی و مناسک را موجب می‌شود. این پژوهش با هدف بازشناسی هویت دینی در خانه‌های دوره قاجار مشهد صورت گرفته و برای این امر از روش توصیفی ـ تحلیلی و گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی بهره گرفته شده است. بر اساس آیات و احادیث مرتبط با معماری خانه‌ها و بررسی ابعاد هویت دینی از دو منظر مفهومی و کالبدی، الگوهای هویت دینی در خانه‌های دوران قاجار مشهد و درعین‌حال قرارگیری در جوار حرم امام رضاؑ از چند وجه قابل بررسی بوده و این الگوها باتوجه‌به اعتقادات ساکنین آن و بروز ویژگی‌های مشترک در ساختار این خانه‌ها به‌خوبی تجلی یافته است.

واژگان کلیدی: هویت دینی، بازشناخت، خانه‌های تاریخی، مشهد، دوران قاجار.

استناد: شهرکی فرخنده، مرجان و حسن هاشمی زرج آباد (۱۴۰۳). بازشناسی هویت دینی خانه‌های مشهد دوران قاجار. *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*. ۱۵ (۴). ۱۶۶ ـ ۱۱۵. DOI: 10.22034/15.57.113

کد DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.113

ناشر: دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

معماری، هنر شکل دادن و مکان بخشیدن به فضا با ارزش‌های نهفته در پس بنا و تأثیرات شگرف تربیتی، روان‌شناختی آن است که عوامل انسانی و ارزش‌های مهم از دید ساکنان آن به عنوان یک اصل در اولویت قرار دارد. الهام‌پذیری از دین و آموزه‌های اسلام، همراه با تأثیر فرهنگی این پدیده که همواره انسان را در بر گرفته، انکار ناشدنی است.[۱] این امر در شکل‌گیری خانه‌ها نقشی اساسی داشته و ارزش‌های هویتی در کنار استفاده از طبیعت منجر به ایجاد سرپناهی برای ساکنین آن شده که هم از نظر زیبایی‌شناسانه و هم حفظ ارزش‌های ساکنین آن حائز اهمیت بوده و در دوره‌هایی گاه بیشتر و کمتر شده است؛ اما هرآنچه که هست، خانه نقش قابل‌توجهی در زندگی انسان‌ها دارد و باید توجه ویژه‌ای به آن شود. اهمیت به چنین مواردی میزان رضایت‌مندی ساکنین را از محیط زندگی‌شان افزایش داده که متأثر از عوامل فرهنگی و اجتماعی مرتبط با اعتقادات، آداب، رسوم و شرایط اجتماعی ساکنان آن است. تغییرات حاصل از رسمی شدن مذهب شیعه در دوران صفوی بر معماری و طبیعتاً معماری خانه‌ها تأثیر گذاشته و خانه‌ها با بهره گرفتن از هویت شیعی، فضایی خلق کردند که بازتاب اندیشه‌های دینی آنها بود و به نیازهای درونی ساکنین توجه داشت. لذا مسکن سنتی از دو جنبه کالبدی و مفهومی قابل بررسی است. از بعد کالبدی خانه، سرپناه و برآورده کننده نیازهای اولیه معنوی انسان در سایه دین و مذهب است و بعد مفهومی، نیازهای فراتر از یک سرپناه است تا به فطرت پاک انسان کمک کند[۲] مشهد که یکی از شهرهای مهم مذهبی ایران در طول دوران اسلامی بوده و وجود بارگاه مطهر حضرت رضا علیه‌السلام موجب عجین شدن روح مردم مشهد با دین اسلام شده است. معمار و سفارش‌دهنده، هر دو مسلمان، هم‌عقیده و خواستار هویت دینی برای خانه‌های خود بودند. هویت دینی در خانه‌های مشهد با چنین دیدگاهی جریان داشته است؛ بنابراین بازشناسی آن در این بناها می‌تواند باعث به‌کارگیری مؤلفه‌های هویت دینی در خانه‌های امروزی شود.

این پژوهش سعی دارد به بازشناسی هویت دینی، عوامل و عناصر شکل‌گیری آن در خانه‌های دورهٔ قاجاریه مشهد از دو جنبه مفهومی و کالبدی بپردازد.

بیان مسئله

هویت دینی از اصول حائز اهمیت در معماری ایرانی ـ اسلامی است و بازشناسی آن می‌تواند راه‌گشا و

---

۱. ندیمی، ***کلک دوست: ده مقاله در هنر و معماری***، ص ۱۱۷.

۲. اخوت، ***بررسی نقش آیات قرآن و احادیث شیعه در شکل‌گیری کالبد مسکن سنتی***، ص۱۹۲.

الگویی برای معماری امروزی باشد که با ساختار فرهنگی و اجتماعی مردم ایران سازگاری کمتری دارد. برای مفهوم هویت دینی ابتدا به بررسی معنا هویت می‌پردازیم.

هویت به معنای تشخص، که گاه بر وجود خارجی اطلاق می‌شود و گاه بر ماهیت با تشخص که عبارت است از حقیقت جزئیه؛[۱] و در ذات باری تعالی، هستی، وجود و آنچه موجب شناسایی شخص باشد، آمده است.[۲] مراد از هویت دینی همان آثار ناشی از حمل و وصف دین بر فرد دین‌دار است؛ پذیرش دین به عنوان اصل اعتقادی موجب تغییرات و نتایج مهمی برای فرد مؤمن در وجوه مختلف حیاتش می‌شود. حیات دینی، زیستن در فضایی سرشار از تعالیم و آموزه‌های دینی مملو از تجربه‌های روحانی که فرد و جامعه را واجد شئون و احوالاتی متمایز از فردی که در این فضا به سر نمی‌برد، می‌نماید. اگر تجربه دینی به معنای حضور یک آگاهی از امر قدسی یا مقدس در نظر گرفته شود و جوهر این آگاهی به معنای درک امر قدسی در نظر گرفته شود، لاجرم آثار و عوارضی در زندگی افراد، تحت عنوان ویژگی‌ها و ساختارهای حیات دینی خواهد داشت. هویت دینی در یک جامعه، هم شامل پایبندی افراد به دین و ارزش‌های دینی است و هم بیانگر دلبستگی عمومی افراد جامعه به نهادهای دینی، مناسک و بُعد عملی که به صورت مشارکت و تمایل انسان‌ها به ظواهر، آیین‌ها و مراسم دینی می‌باشد.[۳] هویت دینی از دیدگاه معماران، شناخت انسان، هستی و ارتباط بین آنها است که در این بین راه‌های نیل به هدف تعالی و تکامل انسان، ارتباط او با خود، دیگران، طبیعت و خداوند می‌باشد.[۴] عدم توجه به هویت معنوی و دینی در معماری، موجب بحران انسانیت شده، همان‌گونه که امروزه چنین مشکلاتی وجود دارد. هویت دینی، مرتبه‌ای است که سایر هویت‌ها از آنکه نمایشگر تفکر و جهان‌بینی جامعه است تأثیر می‌پذیرد.[۵] هویت‌باوری برای انسان، سنتی بوده که به مدد ایمان به غیب شکل گرفته، سازنده و پردازنده پندار، کردار و رفتار اوست و در جامعه سنتی در این نوع نگاه، هویت انسان مقدم بر وجود اوست.[۶] یکی از مصادیق هویت دینی، هویت ایرانی ـ اسلامی بوده و در ایران با تنوع جغرافیایی و قومی‌ای که در آن وجود دارد، هویت جامعه ایرانی با اعتقادات اسلامی در آن صلابت یافته است. شناسایی مؤلفه‌های هویتی که جهان‌بینی و فرهنگ اسلامی ـ ایرانی را برای فرد ایرانی معرفی کند، ضروری است. ویژگی‌های هویت در چنین جامعه‌ای،

---

۱. دهخدا، ***لغت‌نامه***، ج ۱۵.

۲. معین، ***فرهنگ فارسی***، ج ۴، ص ۵۲۲۸.

۳. اخوت، ***بازشناسی هویت دینی در مسکن سنتی (نمونه موردی: شهر یزد)***، ص ۵۵.

۴. حجت، «واقعیت ریشه آفرینش اثر هنری»، ***فصلنامه هنر***، ش ۳، ص ۴۶.

۵. اخوت، ***بازشناسی هویت دینی در مسکن سنتی (نمونه موردی: شهر یزد)***، ص ۸۲.

۶. حجتی، «هویت انسان‌ساز، انسان هویت‌پرداز، تأملی در رابطه با هویت و معماری»، ***نشریه هنرهای زیبا***، ش ۲۴، ص ۵۸.

همچنین مقایسه آن با هویت سایر جوامع، عوامل و مسائلی مؤثر بر رشد، آسیب و ایرانی ـ اسلامی بودن این نوع هویت حائز اهمیت است. مسکن سنتی براساس عقاید مذهبی ساکنان آن خلق و معمارش تاحد امکان این اصول و قواعد را در احداث خانه مورد توجه قرار می‌داده؛ در نتیجه بنای خلق‌شده، همواره روح دینی در آن جریان داشته است.[۱]

به دلیل اهمیت سرچشمه‌های هویت دینی، الگوهایی براساس آیات قرآن و روایات معتبر ائمه معصومین به جهت بازشناسی این هویت در دو بعد مفهومی و کالبدی مطرح است. بعد مفهومی شامل: تبلور هنر، اخلاق، طبیعت، نور، رنگ و شفافیت و بعد کالبدی شامل تبلور هندسه و تناسبات، سلسله مراتب، حریم، فضای تهی و انعطاف‌پذیری می‌باشد.[۲] بازشناسی این مؤلفه‌ها در نمونه‌های انتخابی از خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد که همچنان پابرجاست و اکثر مردم این شهر مقید به باورها و اعتقادات دینی هستند می‌تواند گام کوچکی به جهت اصلاح معماری امروزی، متناسب با ساختار هویتی ساکنان آن باشد.

پیشینه پژوهش

در پژوهش‌های مرتبط با مسکن، مفهوم سکونت و معماری خانه‌های سنتی ایران بیشتر به سبک و ویژگی‌های معماری خانه‌ها پرداخته شده است. از جمله شولتر که در کتاب خود به مفهوم سکونت و هستی پرداخته و مطالبی درخصوص آبادی، فضای شهر و خانه ارائه نموده است.[۳] سایر تألیفات به ویژگی‌ها و سبک‌های معماری خانه‌های ایرانی پرداخته‌اند که از آن جمله: کتابی درباره معماری درون‌گرا در خانه‌های ایران،[۴] کتاب ***معماری خانه‌های سنتی یزد*** که بافت سنتی این شهر را معرفی می‌کند،[۵] درباره ویژگی‌های حیاط در معماری خانه‌ها،[۶] نقره‌کار در کتاب خود هویت مسکن سنتی را بررسی و الگوهایی برای مسکن مطلوب امروزی ارائه کرده است.[۷] در پژوهش‌های فوق تأکیدی بر هویت کالبدی و معنوی مسکن سنتی و بازشناسی این الگوها صورت نگرفته و تنها پیشنهادهای محدودی در این‌باره

---

۱. اخوت، ***بازشناسی هویت دینی در مسکن سنتی (نمونه موردی: شهر یزد)***، ص ۸۵.

۲. اخوت، «بازشناسی مؤلفه‌های هویتی مسکن سنتی براساس آیات قرآن و روایات ائمه معصومین»، ***دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم***، ش ۲، ص ۷۹.

۳. شولتز، ***مفهوم سکونت: به سوی معماری تمثیلی.***

۴. معماریان، ***آشنایی با معماری مسکونی ایران: گونه‌شناسی درون‌گرا.***

۵. قزلباش، ابوالضیاء، ***الفبای کالبد خانه سنتی یزد***، تهران.

۶. نایبی، ***حیات در حیاط: حیاط در خانه‌های سنتی ایران (اصفهان، کاشان و تهران).***

۷. نقره‌کار، ***درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی.***

ارائه شده است. اخوت در مقاله‌ای ابتدا مؤلفه‌های هویتی مسکن سنتی براساس آیات و روایات[۱] را معرفی و سپس در رساله دکتری خود به بازشناسی این هویت دینی در خانه‌های یزد پرداخته[۲] که می‌توان گفت اولین پژوهش انجام‌شده با چنین رویکردی درباره خانه‌های سنتی ایران است.

خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد در دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دورهٔ اسلامی به‌اختصار معرفی شده است.[۳] پایان‌نامه و مقالات تألیف‌شده درخصوص این خانه‌ها تنها به مستندسازی، گونه‌شناسی، نقوش و تزئینات، طرح‌ها و الگوهای مرمتی آنها پرداخته[۴و۵و۶و۷و۸و۹و۱۰و۱۱و۱۲] و خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد همانند بسیاری از خانه‌های ایران از منظر بازشناسی هویت دینی بررسی و پژوهش نشده است.

روش‌شناسی پژوهش

جوامع دینی به دو جنبه هویت ظاهری و باطنی در انسان معتقدند که هم‌پوشانی داشته و تفکیک‌ناپذیرند. هویت ظاهری به مبانی زمینی و کالبدی و هویت باطنی به مفاهیم الهی و دینی می‌پردازد. این دو جنبه همان هویت دین اسلام که بازشناسی آن در معماری خانه‌ها که در ارتباط مستقیم با انسان و ابعاد وجودی دارد، می‌تواند اصول و الگوهای هماهنگ با ساختار وجودی انسان را که در معماری مدرن

---

۱. اخوت، «بازشناسی مؤلفه‌های هویتی مسکن سنتی براساس آیات قرآن و روایات ائمه معصومین»، ***دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم***، ش ۲، ص ۸۶ ـ ۶۷.

۲. اخوت، ***بازشناسی هویت دینی در مسکن سنتی (نمونه موردی: شهر یزد)***.

۳. ملازاده، محمدی، ***خانه‌های تاریخی (دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی)***، ج ۷.

۴. حسینیان نوغانی، ***مستندسازی خانه‌های دوره قاجار در معماری ایرانی اسلامی شهر مشهد***.

۵. ابویی مهریزی، ***شناخت و ارزیابی الگوهای هویتی خانه‌های تاریخی مشهد با هدف بررسی تاثیر آن در طراحی اقلیمی***.

۶. محمودزاده، ***گونه‌شناسی فرهنگی خانه‌های بومی ـ سنتی مشهد به منظور ارائه الگویی برای سازمان فضایی خانه امروزی (نمونه موردی شهر مشهد ـ از دوره قاجار تا امروز)***.

۷. جاودانی، ***بررسی شکلی نقوش تزئینی خانه تاریخی داروغه، خانه توکلی و خانه ملک در شهر مشهد***.

۸. جنیدی جعفری و همکاران، «بازطراحی و مرمت و بازسازی خانه تاریخی داروغه براساس معماری معاصر»، ***فصلنامه مطالعات تاریخ و تمدن ایران و اسلام***.

۹. اسدی اردبیلی، «بررسی مفهوم هویت در معماری معاصر ایران با نگرش بر خانه‌های دوره قاجار و پهلوی اول در مشهد»، تبریز، کنفرانس ***عمران، معماری و طراحی شهری***.

۱۰. صادقی و همکاران، «بررسی نقش زیبایی‌شناسی معماری در خانه‌های ایرانی، نمونه موردی: خانه‌های تاریخی شهر مشهد»، ***فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی***.

۱۱. فرح‌بخش و همکاران، «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول»، ***فصلنامه مطالعات معماری ایران***.

۱۲. مکبریان و ترابی، «طرح مرمت و احیاء خانه‌های تاریخی مشهد با تأکید بر خانه‌های بافت تاریخی پیرامون حرم مطهر (مورد پژوهشی خانه غفوری)»، ***اولین کنفرانس بین‌المللی هنر، معماری و کاربردها***.

امروزی فراموش شده، بازآفرینی نماید. خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد توسط معماران مسلمان ساخته و در آنها شرایط اقلیمی، کالبدی و آرامش ساکنان در کنار حفظ ارزش‌ها و اصول دین اسلام رعایت شده است. معماران و ساکنین ارزش‌های اخلاقی مشترک داشتند و بازشناسی هویت دینی خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد می‌تواند الگویی برای معماری معاصر با ویژگی‌های آرامش پایدار و ارزش‌های دینی باشد. بدین منظور در این پژوهش شش نمونه از خانه‌های دوره قاجار مشهد از منظر بازشناسی هویت دینی مطالعه شده که از منظر ماهیت از نوع توصیفی ـ تحلیلی و از نظر هدف بنیادی است. ابزار گردآوری اطلاعات، بررسی‌های میدانی، مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی می‌باشد.

معرفی نمونه‌های موردی

از دوره‌های تاریخی قبل از قاجار خانه‌ای در مشهد باقی نمانده است، لذا حفظ بافت معماری این خانه‌ها که مردم آن معتقد به باورها و اعتقادات دینی بوده‌اند به جهت بازشناسی ویژگی‌های هویت دینی حائز اهمیت است. بارگاه مقدس حضرت رضاعليه‌السلام، بزرگترین نماد و سمبل شهر مشهد می‌باشد که پیشرفت سریع و موقعیت ممتاز آن از برکت همین بارگاه است و اقتصاد شهر نیز بر پایه ایمان و اعتقاد گردشگران مذهبی و زیارتی استوار بوده و این شهر پایتخت معنوی ایران، با موقعیت ویژه جغرافیایی و قرارگیری بر سر جاده ابریشم، آن را به یکی از مراکز حساس و فوق‌العاده زیارتی، سیاحتی، تجاری، اکوتوریستی و نظامی ایران در خاورمیانه و آسیای میانه مبدل ساخته؛ لذا بایستی یادگارها و میراث‌های کهن و تاریخی آن حفظ و نگهداری شود.[۱]

ناحیه‌ای که امروز مشهد نامیده می‌شود، جزئی از قلمرو یا محدودهٔ توس با آبادی‌هایی همچون بزغان، توران، بروغن، نوقان، رادکان و سناباد در حومهٔ آن بوده و در اواخر سده سوم هجری قمری مشهد کنونی در سناباد قرار داشته است.[۲] مشهد تا سال ۱۳۰۵ شمسی در زمان قاجاریه شامل یک خیابان سراسری از غرب به شرق به نام بالاخیابان و پایین‌خیابان و یک بازار سراسری از شمال به جنوب و باقی کوچه‌های پرپیچ‌وخم سرپوشیده دالان‌مانند بوده است. بالاخیابان و پایین‌خیابان در زمان شاه عباس احداث شده، با چهار ردیف از درختان کهن‌سال به صورت چهار باغی زیبا که متأسفانه در سال ۱۳۴۵ شمسی قطع و با تصمیمات زودهنگام شهرداری وقت، قدمت تاریخی مشهد دگرگون شد. معماری محلات مشهد تا دوران قاجار، معماری مذهبی، متأثر از معماری آستان قدس بوده و سردرب منازل، ایوان‌ها، غرفه‌ها و اتاق‌ها در خانه‌های مشهد با حالت محرابی، مقعر و فرورفته یا تارمی احداث می‌شده که از سر به هم آوردن دو هلال ماه و یا به‌هم پیوستن شاخه‌های نخل و یا دو دستی که به نیایش بالا

---

۱. ماه‌وان، «مشهد قدیم در نگاه تصاویر یا عکس‌های تاریخی مشهد از دوران قاجاریه، پهلوی»، ***جمهوری اسلامی***، ص ۸.
۲. امام، ***مشهد طوس***، ص ۸۰

گرفته شده، الهام پذیرفته و تزئینات قرآنی و مذهبی بناها برگرفته از معماری حرم مطهر رضوی بوده است.[۱و۲] محلات حول محور حرم رضوی شکل گرفته و در برخی محلات، من جمله پایین‌خیابان، تراکم خانه بیشتر است که به گفته ساکنین قدیمی قرار گرفتن در پایین پای حضرت و حرمت قائل شدن برای امام رضاؑ موجب این تراکم بوده و مردم تمایل کمتری به داشتن خانه در بالاسر حضرت داشتند.

نمونه‌های انتخابی برای بازشناسی هویت دینی خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد شامل خانه‌های داروغه، غفوری، کرمانی، ملک، رحیمیان و موسوی می‌باشد که در جدول شماره (۱ و ۲) به اختصار معرفی شده است.

جدول شماره ۱: معرفی خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد

شماره ردیف	عنوان خانه	شرح مختصر بنا	پلان	
			همکف	اول
۱	**داروغه**	این بنا در محله پایین‌خیابان، کوچه یوسف خان واقع شده و ظاهراً در اواخر دوره قاجار توسط داروغه شهر مشهد یوسف خان هراتی و به سبک معماری روسی در دو طبقه ساخته شده که طبقه زیرین مفصل‌تر و تابستان‌نشین بوده و شامل حوض‌خانه، فضاهای خدماتی و اتاق‌های مختلف می‌باشد.[۳]		
۲	**غفوری**	خانه غفوری در پایین‌خیابان، کوچه عباس‌قلی خان، کوچه مسجد محمدیه واقع است و از آثار اواخر دوره قاجار به شمار می‌رود. این خانه در دو طبقه و متشکل از بخش‌های اندرونی، بیرونی و خدماتی است. راه ارتباطی بین طبقات، راه پله بوده و در جبهه شمالی خانه حوض‌خانه‌ای وجود داشته که در حال حاضر حوض آن پر شده و در بالای حوض‌خانه، پنجدری قرار دارد.[۴]		
۳	**کرمانی**	این خانه واقع در پایین خیابان است و از آثار اواخر دورهٔ قاجار به شمار می‌آید که در دو طبقه به جهت شمالی ـ جنوبی ساخته شده است. بخش شمالی مشتمل بر چند اتاق تودرتو و فاقد تزئینات خاصی می‌باشد. تزئینات نمای بیرونی خانه، آجرکاری است.[۵]		

۱. ماه‌وان، «مشهد قدیم در نگاه تصاویر یا عکس‌های تاریخی مشهد از دوران قاجاریه، پهلوی»، ***جمهوری اسلامی***، ص ۱۲ ـ ۹.
۲. قاجار قوانلو، ***نفوس ارض اقدس یا مردم مشهد قدیم***، ص ۵۹.
۳. ملازاده، محمدی، ***خانه‌های تاریخی ایران (دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی)***، ج ۷، ص ۱۶۵.
۴. همان، ص ۱۶۹.
۵. همان، ص ۱۷۰.

جدول شماره ۲: معرفی خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد

شماره ردیف	عنوان خانه	شرح مختصر بنا	پلان	شماره ردیف
۴	**ملک**	خانه ملک واقع در خیابان ارگ قدیم و از آثار اواخر دورهٔ قاجار است. مالک آن حاج حسین ملک، یکی از بزرگ‌ترین ملاکین زمان خود بوده و کماکان بخش وسیعی از اراضی مشهد با نام اراضی ملک نامیده می‌شود. خانه در دو طبقه با پوشش شیروانی در دو طبقه که طبقه فوقانی شامل اتاق شاه‌نشین و چهار اتاق در اطراف آن است. بخش خدماتی ساختمان در ضلع شمالی قرار دارد.[۱]	همکف 	اول
۵	**رحیمیان**	خانه رحیمیان واقع در پایین‌خیابان، نبش کوچه سرحوض و با قدمت مربوط به اواخر دورهٔ قاجار که در زمینی مستطیل‌شکل در دو طبقه همکف و اول ساخته شده است. طبقه همکف فضاهای خدماتی و تابستان‌نشین را شامل می‌شود و در طبقه اول، شاه‌نشین و اتاق‌های اصلی قرار گرفته است.[۲]		
۶	**موسوی**	خانه موسوی واقع در محله نوغان، میدان طبرسی که قدمت آن به اواخر دورهٔ قاجار می‌رسد. این خانه دارای دو حیاط در دو جبهه اصلی بوده و هندسه خانه مستطیل‌شکل و ساختمان در میانه سایت قرار دارد که دو حیاط اصلی و فرعی را به وجود آورده است. این بنا در دو طبقه ساخته شده که اتاق‌های اصلی در طبقه اول و بخش خدماتی در طبقه همکف قرار دارد.[۳]		

۱. ملازاده، محمدی، ***خانه‌های تاریخی ایران (دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی)***، ج ۷، ص ۱۷۴.
۲. مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی خراسان رضوی.
۳. همان.

ابعاد مفهومی بازنمایی هویت دینی در خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد

در این بخش به ابعاد مفهومی هویت دینی در نمونه‌های موردی خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد پرداخته می‌شود.

۱. تبلور هنر

با توجه به آیات قرآن و احادیث درباره تبلور هنر، باید برای به کمال رساندن هنر از تعالیم الهی بهره گرفت تا خانه‌ای دقیق با ظرافت هنری خاص، مانند جهان آفرینش برای رفع نیازهای آدمی مهیا و از این زیبایی ذاتی در خلق خانه‌ای روحانی و معنوی بهره برد.[۱]

در اسلام توصیه به ساخت خانه‌ای شبیه اثر هنری شده است؛ همراه با رعایت ضوابط خاص که محل آرامش ساکنان باشد و نمونه‌ای از جهانی که خداوند خالق آن است. استفاده از فرم، خطوط، اشکال و نقوش هندسی در بنا، بدون آنکه موجب سنگینی عناصر معماری باشد، نمودی از فضایی سیال و نامتناهی است که دلالت بر حقایق ملکوتی دارد. در خانه‌های سنتی یک نمای اصلی وجود دارد که این نما دارای بیشترین تزئینات بوده و با قرارگیری در مرکز دیوار، داشتن ارتفاع زیاد، حالت فرورفتگی و بیرون‌زدگی، بیشترین توجه را به سمت خود جلب می‌کند. در مقابل سایر نماها دارای ارتفاع کمتر نسبت به نمای اصلی بوده و تزئینات اندکی دارند. این ویژگی‌ها در خانه سنتی، آن را تبدیل به مکانی برای تجلی توحید، مراتب قرب به خداوند و فضایی معنوی جهت آرامش انسان می‌کند.

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی هنر
۱	**داروغه**	ـ قرارگیری ایوان در جبهه اصلی و در میانهٔ همین جبهه ـ چهار ستون متقارن جلوی ایوان ـ دو راه پله به صورت مورب دو طرف ایوان ـ قرارگیری اتاق شاه‌نشین درست پشت ایوان ـ نمای مقابل جبهه اصلی متقارن با آن، اما با تزئینات کمتر.
۲	**غفوری**	ـ قرارگیری اتاق شاه‌نشین در جبهه اصلی خانه ـ جبهه بیرونی خانه ساده و فاقد تزئینات ـ بیشترین تزئینات در جبهه اصلی (آجرکاری، کاشی معرق و تلفیق آنها) ـ استفاده از پنجره، بازشوها و چراغدان برای جلب توجه بیشتر ـ نمای فرعی با کمترین تزئینات.
۳	**کرمانی**	ـ قرارگیری ایوان در جبهه اصلی خانه ـ ایجاد پیش‌فضا در زیر ایوان در طبقه همکف با ستون‌هایی به سبک اواخر قاجار ـ تقارن اتاق‌ها در بخش‌های مختلف خانه ـ بیشترین تزئینات در جبهه اصلی ـ دارای کتیبه‌های کاشی با مضمون دینی.
۴	**ملک**	ـ تنوع در تزئینات و فضاسازی ـ قاب‌بندی چوبی در اتاق شاه‌نشین با طرح شمسه و بازوبندی ـ گچبری و شومینه برای تزئین اتاق شاه‌نشین ـ ارتفاع بیشتر در نما در قسمت شاه‌نشین ـ تزئینات بیشتر برای طبقه اول ـ تزئینات بیشتر برای حیاط اصلی ـ تقارن در به‌کارگیری تعداد پنجره‌ها در شاه‌نشین ـ نمای ساده بخش‌های فرعی.

۱. نحل / ۶۸؛ اعراف / ۱۸۰؛ ابن‌عمر، ***توحید مفضل (شگفتی‌های آفرینش از زبان حضرت امام صادق علیه‌السلام)***، ص ۴۶؛ مجلسی، ***بحارالانوار***، ج ۲۳، ص ۵۱.

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی هنر
۵	رحیمیان	ـ قرارگیری شاه‌نشین در میانه طبقه اول ـ اتاق‌هایی متقارن با اتاق شاه‌نشین ـ تزئینات بیشتر و تنوع بازشو در جبهه اصلی ـ فضاهای اصلی در طبقه اول ـ فضاهای فرعی و کم‌اهمیت‌تر در طبقه همکف ـ نماسازی ساده در جداره‌های بیرونی ـ کتیبه‌های کاشی با مضمون دینی.
۶	موسوی	ـ تزئینات بیشتر در جبهه اصلی با کاشی‌کاری، آجرکاری و چراغدان ـ ارتفاع بیشتر نمای اصلی ـ قرارگیری ایوان میانه جبهه اصلی ـ شاه‌نشین پشت ایوان اصلی ـ استفاده از ستون در ایوان ـ طراحی قرینه و تکرار عناصر ساختمان، طرفین ایوان.

۲. تبلور اخلاق

اخلاق، موضوعیت خویش را از انسان می‌یابد؛ موجودی که به تعبیر قرآن مختار به قبول فضیلت یا رذیلت است. پس نسبت اخلاق در معماری در وهله اول باید به نسبت اخلاق و معماری بدل گردد.[۱] رعایت مسائل اخلاقی در جامعه اسلامی از مهم‌ترین موضوعاتی است که باید در تمامی جنبه‌های زندگی مورد توجه قرارگیرد.

خانه که خصوصی‌ترین مکان برای اسکان و آرامش ساکنین است، رعایت اخلاقیات باید بیشتر مورد توجه قرار گیرد. در معماری ایران چند اصل اخلاقی همواره مورد توجه بوده که با اصول اسلامی نیز مطابقت دارد که شامل مردم‌واری، پرهیز از بیهودگی، نیارش، خودبسندگی و درون‌گرایی است. مردم‌واری، رعایت تناسبات بین ابعاد بخش‌های مختلف خانه با اندام انسان‌ها و توجه به نیازهای اوست. مثال درب‌ها متناسب با قد یک مرد بلند و یا ابعاد خردتر اتاق‌خواب نسبت به اتاق سفره‌خانه و تالار که نشان از ارج نهادن به مهمان است. خداوند برای پرهیز از اسراف در قرآن فرمودند: «مؤمنان آنانند که از بیهودگی روی‌گردانند و اسراف‌کنندگان برادران شیطان‌اند».[۲] نیارش و پیمون استفاده از مصالح مناسب، باکیفیت و شیوه‌های مناسب ساخت خانه جهت حفاظت از جان ساکنین آن است. خودبسندگی، استفاده از مصالح بوم‌آورد جهت کاهش هزینه‌ها و تناسب بین معماری خانه و طبیعت منطقه است. مهم‌ترین موضوع مبحث اخلاق در معماری خانه‌ها، دورن‌گرایی است که نشان از ارزش قائل شدن برای زندگی شخصی و رعایت حرمت ساکنین آن دارد. معمار و صاحب‌خانه هویت، اخلاق و ارزش‌های مشترکی داشتند و خانه براساس سلایق شخصی ساخته نمی‌شد و از الگویی ثابت براساس هویت و باورهای اعتقادی پیروی می‌کردند.

---

۱. ندیمی، ***کلک دوست: ده مقاله در هنر و معماری***، ص ۱۳۰.
۲. مؤمنون / ۳؛ اسرا / ۲۶ و ۲۷.

۳. تبلور طبیعت

در معماری سنتی ایران همواره به حضور طبیعت و استفاده از عناصر طبیعی در معماری توجه شده و عناصر طبیعت و قوانینی که در نظام طبیعت حاکم بوده، به گونه‌های مختلف در خانه‌های سنتی ظهور یافته است. در آیه دوم سوره انعام به خلقت انسان از خاک اشاره شده و در آیه ۲۹ سوره حجر، خلقت انسان را به روح خداوند منسوب می‌داند. در نهج‌البلاغه حکمت ۴۰۰ حضرت علی‌علیه‌السلام فرموده‌اند: «نگاه کردن به سبزه موجب شادابی است». امام صادق‌علیه‌السلام نیز فرموده‌اند: «زندگی جز با سه چیز خوش نمی‌شود: هوای پاک، آب فراوان گوارا و زمین نرم و سست (آماده زراعت)». زندگی مناسب در راستای بهره‌گیری درست از نعمات خداوندی و مظاهر طبیعی به دست می‌آید و رابطه انسان با طبیعت، رابطه او با روح و سایر ابعاد وجودی اوست که این امر موجب آگاهی انسان از خود و سیر تکاملی‌اش می‌شود.[۱] سعی شده از ویژگی‌های بهشت در معماری سنتی با ایجاد فضایی آرامش‌بخش و بهشت‌گونه با ساخت حیاط، باغچه، حوض، آب‌نما، درختان، حوض‌خانه و بادگیر به کار گرفته شود. در کنار این عناصر، در این خانه‌ها جهت بهره‌گیری بیشتر از طبیعت، ایوانی وسیع ساخته شده است؛ زیرا از دیدگاه عرفانی، خانه‌های درون‌گرا، سمبل بریدن از دنیا، محیط پیرامون و توجه به درون خود است. بسیاری از خانه‌های قاجار مشهد در طی سال‌های گذشته دچار تغییرات شده، اما با توجه به شواهد موجود می‌توان به عناصر طبیعی در آنها اشاره نمود.

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی اخلاق
۱	داروغه	ـ اتاق شاه‌نشین و مهمان‌خانه بزرگ (مردم‌واری) ـ مصالح آجر، خشت و چینه؛ داشتن حوض‌خانه و بادگیر (خودبسندگی) ـ حیاط مرکزی؛ عدم وجود پنجره به در دیوارهای مشرف به کوچه؛ قرارگیری ورودی در گوشه یکی از اضلاع خانه و قرارگیری اتاق سرایداری درست پس از در ورودی (درون‌گرایی) ـ بهره‌گیری از تقارن در نمای بنا؛ تفکیک فضاهای خدماتی از اصلی (نیارش).
۲	غفوری	ـ اتاق‌های خواب کوچک و شاه نشین بزرگ (مردم‌واری) ـ تناسب بین حیاط و فضاهای پر و خالی بنا (پرهیز از بیهودگی) ـ قرارگیری هشتی پس از در ورودی، نداشتن پنجره در دیوارهای مشرف به کوچه، حیاط مرکزی (درون‌گرایی) ـ استفاده از مصالح آجر، خشت و چینه (خودبسندگی) ـ فضاهای دو لایه: فضای اصلی رو به حیاط و فضاهای مکمل در پشت آن (نیارش).
۳	کرمانی	ـ اتاق شاه‌نشین بزرگ و اتاق‌های کوچک جهت استراحت (مردم‌واری) ـ جداره بیرونی خانه ساده و نمای داخلی حیاط دارای تزئینات آجرکاری و کاشی‌کاری (پرهیز از

۱. نقره‌کار، ***درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی***، ص ۳۴۵.

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی اخلاق
		بیهودگی) ـ مصالح بوم‌آورد (خودبسندگی) ـ حیاط مرکزی؛ استفاده از یک راهرو در بخش ورودی به جای هشتی که مانع دید مستقیم به حیاط می‌شود؛ قرارگیری حیاط در سطح پایین‌تر از سطح کوچه برای جلوگیری از دید مستقیم (درون‌گرایی) ـ عدم تقارن در نمای خانه؛ فضای هندسی منظم و کاملاً تفکیک‌شده (نیارش).
۴	**ملک**	ـ تالار شاه‌نشین بزرگ و اتاق‌های کوچ جهت استراحت در بخش‌های مختلف خانه (مردم‌واری) ـ استفاده از تزئینات که هم جهت زیبایی و هم نقش کاربری داشته؛ استفاده از نور و باد مطلوب و دید مناسب در بنا (پرهیز از بیهودگی) ـ مصالح بوم‌آورد (خودبسندگی) ـ تفکیک اتاق‌های خدمه از ساکنین اصلی؛ استفاده از قرینگی در تزئین نمای بنا (نیارش).
۵	**رحیمیان**	ـ اتاق شاه‌نشین بزرگ با تزئینات زیاد (مردم‌واری) ـ روزه‌های کوچک بیضی‌شکل و بازشوهای بلند جهت ورود باد و نور مناسب؛ تزئینات آجرکاری در نما که هم نقش تزئینی دارد و هم کاربردی (پرهیز از بیهودگی) ـ مصالح بوم‌آورد (خودبسندگی) ـ نمای ساده بر روی دیوارهای سمت کوچه و تزئینات بر روی دیوارهای نمای حیاط؛ حیاط مرکزی؛ اختلاف سطح ورودی نسبت به حیاط؛ هشتی و راهرو ورودی (درون‌گرایی) ـ تفکیک فضاها در بخش‌های مختلف خانه (نیارش).
۶	**موسوی**	ـ قرارگیری شاه‌نشین با ابعاد بزرگ‌تر از دیگر اتاق‌ها درست در پشت ایوان (مردم‌واری) ـ استفاده از روزن‌های بیضی‌شکل و بازشوهای بلند برای ورود نور و باد مناسب به خانه (پرهیز از بیهودگی) ـ هشتی ورودی (درون‌گرایی) ـ استفاده از مصالح بوم‌آورد (خودبسندگی) ـ تفکیک فضاها (فضاهای اصلی در طبقه اول و فضاهای عادی و خدماتی در طبقه همکف) (نیارش).

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی طبیعت
۱	داروغه	حوض. باغچه. حوض‌خانه. بادگیر. ایوان.
۲	غفوری	حوض. باغچه.
۳	کرمانی	باغچه. دارای ایوان. حوض.
۴	ملک	حوض. باغچه. حوض‌خانه. ایوان.
۵	رحیمیان	باغچه. حوض‌خانه (تخریب شده).
۶	موسوی	ایوان. باغچه. حوض (تخریب شده).

۴. تبلور نور

نور سرچشمه هستی، معنی‌بخش به اجسام در فضای بین تاریکی و روشنی است. در آیات ۳۵ سوره نور و ۹ سوره حدید آمده است، خداوند نور آسمان و زمین، نشانی از حرکت به سمت حقیقت است و اشاره به نورانیت معنوی در خانه و خروج از تاریکی و جهل دارد. ظهور اشیاء با نور الهی همانند وجود یافتن

آنهاست، ولی ظهور اجسام با نور، حسی غیر از اصل وجود آنها می‌باشد.[۱] نور و معماری بـه همـان مقـدار جسم و نور به هم وابسته‌اند. زمانی که نور به جسم می‌تابد هر دو موجودیت می‌یابند. نور عنصـری مهـم در معماری سنتی در کنار سایر ویژگی‌های بنا است. در باور اسلامی، تابیـدن نـور الهـی بـه دورن کالبـد مادی یعنی جایگاه نفس آدمی که به رشد و تکامل معنوی می‌رسد. انسان‌ها قدسی بودن نور در معمـاری را گرامی داشته، آن را برای روح بنا لازم دانسته و از طریق آن به فضا معنا بخشیده‌اند. برای نمایش ایـن تمثیل در معماری، نور عنصری بارز و مستقل از سایر عناصر و مفاهیم به کار گرفته شده، به گونه‌ای کـه شعاع نور به طور واضح در کالبد مادی و تاریک حجم قابل مشاهده است. معمار سنتی ماهیت نـور را بـه خوبی درک کرده و آن را به صورت تفکری خلاق با استفاده از نور و تغییـر کیفیـت و ترکیـب رنگـی در اُرُسی‌ها طی گذر زمان به کار برده است. نور در معماری در ظاهر و باطن حضور دارد. در معماری اسلامی حقیقت‌جو، نور و حقیقت کمال نمادی از اصل تجلی است. نور مؤثرترین بخـش معمـاری ایرانـی بـوده و مؤلفه‌ای فیزیکی و نمادی از خرد الهی است که در سنگینی ماده نفوذ و آن را به فرمـی تـازه کـه ارزش سکونت روح انسان را دارد مبدل می‌سازد و در جهت حرکت و هدایت از فضایی بـه فضـای دیگـر ماننـد ورود به هشتی و عبور از آن و رسیدن به حیاط که قلب بنا و پرنـورترین فضـا اسـت اسـتفاده مـی‌شـود. همچنین بازشوها و روزن‌ها به‌نحوی نور را به دورن فضا عبور می‌دهد که همیشه با تأمـل و غیرمسـتقیم وارد و در صورت تابش مستقیم به وسیلهٔ نورگیرهای سقفی و شعاع‌های باریک می‌تابد تا جایگاه ارزشمند خود را از دست ندهد. معمار سنتی با استفاده از نور توانسته خواسته‌های ذهنی، شخصی و فـردی خـود را در جهان ارزش‌های پاک متعالی سازد.[۲]

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی نور
۱	داروغه	هشتی ورودی، بازشوهای بلند با پنجره‌هـای مشـبک در هـر دو طبقـه، روزن‌هـای کوچک در طبقه اول.
۲	غفوری	هشتی و راهرو ورودی، بازشوهای بلنـد بـا پنجـره‌هـای مشـبک در هـر دو طبقـه، روزن‌های کوچک در طبقه اول.
۳	کرمانی	راهرو ورودی، بازشوهای بلند با پنجره‌های مشبک در هر دو طبقه.
۴	ملک	راهرو غیرمستقیم برای ورود به حیاط، بازشوهای بلند با پنجره‌های مشبک در هـر دو طبقه.
۵	رحیمیان	بازشوهای بلند با پنجره‌های مشبک در هر دو طبقه، روزن‌های کوچک در طبقه اول.

۱. مسائلی، «نقشه پنهان به مثابه دست‌آورد باورهای دینی در مسکن سنتی کویری ایران»، ***نشریه هنرهای زیبا***، ص ۳۵.
۲. فلامکی، ***ریشه‌ها و گرایش‌های نظری معماری***، ص ۳۱۱.

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی نور
۶	موسوی	بازشوهای بلند با پنجره‌های مشبک در هر دو طبقه، روزن‌های کوچک در طبقه اول، قرارگیری یک پنجره در بالای سردر ورودی خانه.

۵. تبلور رنگ

آیات ۲۷ و ۲۸ سوره فاطر به انواع رنگ‌ها در میوه‌ها و آیه ۲۱ سوره زمر به آسمان آبی و کشتزارهای رنگارنگ اشاره دارد. پیامبرﷺ در دو حدیث فرموده‌اند، خداوند عرش را از چهار نور سرخ، سبز، زرد و سفید آفریده است[۱] و محبوب‌ترین رنگ‌ها نزد حق‌تعالی سفید است و بهشت را به رنگ سفید آفریده است.[۲] جایگاه ویژه رنگ در معماری آن را مبدل به وسیله‌ای برای نشان دادن اعتقادات و احساسات ساکنین آن نموده تا معمار در تزئینات با کمک رنگ‌های مختلف و آرامش‌بخش فضای بهتری را ایجاد کند. در بیشتر دوره‌ها تنوع رنگ‌ها را در بناها شاهدیم، اما در دوران اسلامی غنای رنگ‌ها به یک قوت و هماهنگی بی‌همتا مبدل شده و طیف گسترده رنگ‌ها که عمدتاً فیروزه‌ای، سفید و لاجوردی است، به علت قداست، بعد معنوی و اثرگذاری بر روحیه انسان تا این حد مورد استفاده قرار گرفته و جنبه اعتقادی و مذهبی دارد.

رنگ سفید غایت یکپارچگی همه رنگ‌ها، نور محض و نماد توحید است. نگاه عرفانی معمار مسلمان به رنگ‌ها، او را به آن‌سوی زمان برده و به سمت سیر و سلوک سوق می‌دهد. با الگوگیری از طبیعت گاهی به همجواری رنگ‌ها و گاه بر تضاد و ناهماهنگی آنها افزوده است.[۳]

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی رنگ
۱	داروغه	تلفیق کاشی و آجر، تندیس‌های گچی، کاشی هفت‌رنگ.
۲	غفوری	تلفیق کاشی فیروزه‌ای با آجر در نما.
۳	کرمانی	کاشی لاجوردی و سفید.
۴	ملک	تلفیق آجر و کاشی در نمای بیرونی، کاشی‌های هفت‌رنگ، سقف‌های مشبک و منبت‌کاری.
۵	رحیمیان	کاشی هفت‌رنگ در سردر، تلفیق کاشی و آجر در نما.
۶	موسوی	کتیبه‌های کاشی در نما حیاط، تلفیق آجر و کاشی در سردر.

۱. شیخ حر عاملی، ***تفضیل وسائل الشیعه الی تحصیل المسائل الشریعه***، ج ۱۴، ص ۳۷.

۲. بلخاری، «متافیزیک رنگ در اندیشه اسلامی و تأثیر آن بر ظهور فتوت‌نامه‌ای دربارهٔ رنگ»، ***پژوهشنامه هنرهای دیداری***، ص ۷.

۳. اخوت، ***بازشناسی هویت دینی در مسکن سنتی (نمونه موردی: شهر یزد)***، ص ۱۸۱.

۶. تبلور شفافیت

شفافیت در معماری را بسیاری از دانشمندان جزء مفاهیم جدید می‌دانند که با بعضی مفاهیم مانند درون‌گرایی، محرمیت و فضاهای خلوت تفاوت دارد. از جلوه‌های شفافیت، بهره‌گیری هنرمندانه از نور، کاهش جرم و توده ساختمان، افزایش فضای تهی، ایجاد وجه باطنی بنا با شگردهای گوناگون، یاری گرفتن از انعکاس نور، پیوند فضای اتاق‌ها با حیاط، ایجاد تداوم بصری، نفوذ نور و هوا از طریق ایوان و پنجره‌ها است. شفافیت و گشادگی ویژگی اصلی فضا در خانه سنتی است، در حالی‌که ریزفضاها را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد؛ مانند حیاط که با وجود ایوان، موجب سبکی بنا و افزودن بر شفافیت خانه می‌شود. در قرآن آمده غرفه‌هایی بر بالای یکدیگر ساخته شده‌اند و نهرها در زیر آنها روان است.[۱] در حدیثی از حضرت علی‌علیه‌السلام آمده است که شرافت خانه به وسعت حیاط و هم‌نشینان خوب است و برکت خانه به جایگاه خوب آن، وسعت محوطه آن و همسایگان خوب آن است.[۲]

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی شفافیت
۱	داروغه	حیاط وسیع، ایوان، تناسب بین فضاهای پر و خالی جهت کاهش جرم بنا، ارتباط بصری فضای داخلی با حیاط.
۲	غفوری	تناسب بین فضاهای پر و خالی، ارتباط بصری فضای داخلی با حیاط.
۳	کرمانی	پیش‌فضا در طبقه همکف، تناسب بین فضاهای پر و خالی، ارتباط بصری فضاهای داخلی با حیاط.
۴	ملک	حیاط وسیع، تناسب بین فضاهای پر و خالی، ایجاد پنجره‌های بلند.
۵	رحیمیان	تناسب بین فضاهای پر و خالی، ارتباط بصری فضاهای داخلی با حیاط.
۶	موسوی	ایوان، تناسب بین فضاهای پر و خالی، ارتباط بصری فضاهای داخلی با حیاط.

ابعاد کالبدی بازنمایی هویت دینی در خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد

در این بخش ابعاد کالبدی بازنمایی هویت دینی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. تبلور هندسه و تناسبات

هندسه به مفهوم اندازه و شکل، علمی در احوال مقدارها و اندازه‌ها، یکی از دو شاخه قدیمی ریاضیات که همانند تمامی علوم از مشاهده و تجربه ناشی شده و ارتباط جدی با احتیاجات اقتصادی بشر دارد. تناسب نیز مفهومی ریاضی مربوط به ارتباط مناسب اجزاء با یکدیگر و با کل اثر است. مبحث هندسه و اعداد با اصل پیام اسلام مرتبط بوده که همان اعتقاد به توحید است. در جهان‌بینی اسلامی، ویژگی تقدس

---

۱. فاطر / ۲۰.

۲. آشتیانی، ***مکارم الاخلاق***، ج۱، ص۲۳۷.

ریاضیات در هنر بیشتر دیده شده و ماده به کمک هندسه و حساب شرافت یافته و فضای قدسی آفریده شده، حضور خداوند را منعکس می‌نماید. خداوند در خلق جهان هندسه ویژه‌ای را به کار برده که در نظم خاص جریان تکوینی و سیر تکاملی به سوی کمال پیش رفته است.[۱]

همین امر موجب شده انسان از آغاز این تناسبات را دیده و هر تناسبی را زیبا بداند. اساس آفرینش هستی بر پایه هندسه و تناسبات بوده و در آیه دوم سوره فرقان آمده: «همه چیز را او آفریده و آن را به اندازه کرده، اندازه‌ای دقیق». امام سجاد علیه السلام فرموده‌اند: «پروردگارا جان و روح مرا با قرار دادن در تقدیر خویش امن، اطمینان و قرار بخش، آن‌گونه که نسبت به قضای تو شادمان باشد».

بنابراین تنها هماهنگی با نظام تقدیر برای نفس انسان و فعل او اطمینان و امنیت روحانی، روانی ایجاد می‌کند. پیروی از غیر نظام تقدیر یا هندسه ذاتی طبیعت، شک، ابهام، تعارض و تضاد را در روح هنرمند به وجود می‌آورد. ازاین‌رو اطمینان و امنیت به واسطه قرار گرفتن نفس، ساختار واحد، هماهنگ و جهان‌گستر تقدیر تحقق می‌یابد.

معماران هندسه و تناسب را در بعد مادی ـ معنوی به کار برده‌اند که منجر به ایجاد بستری مناسب برای رشد و تعالی انسان، به جهت تأمل، تدبر و ارتباط بُعد کمّی و شکلی در معماری با بُعد کیفی و محتوایی آن، مانند ارتباط وسیله با هدف یا جسم و روح انسان با یکدیگرند.[۲] خداوند در آیات زیادی به مبحث اندازه و هندسه در جهان و این امر که هر چیز را به اندازه آفریده و رعایت این موضوع در خانه‌ها اشاره فرموده‌اند.[۳] در دو حدیث از امام صادق علیه السلام آمده است: «آیا نمی‌بینی که از نیکویی تقدیر خانه‌ای که آدمی بنا می‌کند آن است که بیت الخلاء در پنهان‌ترین جای خانه باشد»[۴] و شخصی نزد امام از حضور جنیان در خانه‌اش شکایت کرد. حضرت فرمودند: «سقف چقدر ارتفاع دارد؟» گفت: «ده ذراع». فرمودند: «آن را هشت ذراع کن و آیةالکرسی را بر دور تا دور آن بنویس؛ زیرا خانه‌ای که سقف آن بیش از هشت ذراع باشد محل حضور جن می‌شود».[۵] امام رضا علیه السلام خطاب به یونس بن عبدالرحمن فرمودند که آیا میدانی قدر چیست؟ پاسخ داد: «نه». حضرت فرمودند: «قدر همان هندسه و مرزبندی است، مانند مقدار بقا و زمان فنا».[۶] بنابراین، معمار مسلمان ایرانی این موارد را با استفاده از پیمون در اتاق با راهرو ورودی،

---

۱. بمانیان و دیگران، ***کاربرد هندسه و تناسب در معماری***، ص ۱۷ ـ ۱۵.

۲. معینی و دیگران، «هندسه و تناسبات زرین در طبیعت و معماری (هندسه مقدس)»، همایش ملی ***فرهنگ، گردشگری و هویت شهری***، ص۲.

۳. یونس / ۸۷؛ طلاق / ۳؛ قمر / ۱۲ و ۴۹؛ نازعات / ۲۸.

۴. ابن‌عمر، ***توحید مفضل***، ص ۸۳.

۵. ابن‌بابویه، ***الخصال***، ص ۸۲.

۶. دینوری، ***عیون الاخبار***، ج ۳، ص ۱۵۴.

اتاق‌هایی که از حیاط مستقیم به آنها نمی‌توان وارد شد و چنین راهروهایی که علاوه بر ایستایی بنا، مانع رانش سقف می‌شود، به کار برده است. در جهت قبله یا عمود بر قبله بودن، دیگر ویژگی معماری خانه‌های سنتی می‌باشد. ویژگی دیگر، به‌کارگیری تناسب طلایی در اتاق‌ها بر پایه دو عدد سه و پنج که از ترکیب شش‌ضلعی درون دایره و اتصال دو ضلع مقابل هم و تشکیل مستطیل طلایی با ابعاد ۳×۵ می‌باشد. با چرخش نود درجه این مستطیل حول مرکز، اتاق‌های سه‌دری و پنج‌دری حاصل می‌گردد.[۱]

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی هندسه و تناسبات
۱	داروغه	عمود بر قبله، تناسب طلایی در اتاق پنج‌دری و سه‌دری، ورود به برخی اتاق‌ها به وسیله راهرو ورودی.
۲	غفوری	در راستای قبله، تناسب طلایی در اتاق پنج‌دری و سه‌دری، به برخی اتاق‌ها به وسیله راهرو ورودی.
۳	کرمانی	در راستای قبله، تناسب طلایی در اتاق پنج‌دری و سه‌دری، ، ورود به برخی اتاق‌ها به وسیله راهرو ورودی.
۴	ملک	در راستای قبله، تناسب طلایی در اتاق پنج‌دری و سه‌دری، ورود به برخی اتاق‌ها به وسیله راهرو ورودی.
۵	رحیمیان	در راستای قبله، تناسب طلایی در اتاق پنج‌دری و سه‌دری، ورود به برخی اتاق‌ها به وسیله راهرو ورودی.
۶	موسوی	در راستای قبله، تناسب طلایی در اتاق پنج‌دری و سه‌دری، به برخی اتاق‌ها به وسیله راهرو ورودی.

۲. تبلور سلسله مراتب

سلسله مراتب یک اصل، حاکم بر مجموعه‌ها، اجزا و پدیده‌ها است که یا به‌طور طبیعی در جهان به عنوان یک کل وجود دارد و یا انسان آنها را طراحی و ایجاد کرده است. اصولاً هستی موجودات تابع سلسله مراتبی محکم و تعریف‌شده است و نقش آن را در هویت بخشی اجزای یک مجموعه نمی‌توان انکار کرد. سلسله مراتب اهمیت خاصی در بخش‌های مختلف مرتبط با فرهنگ اسلامی در سه قلمرو عمدهٔ مادی، روانی و معنوی برخوردار است. در جهان‌بینی اسلامی، رسیدن به منازل بالاتر میسر نمی‌شود، مگر با طی مدارج در یک سلسله مراتب شناخته‌شده با ویژگی‌های خاص که به افراد ویژه تعلق دارد و تا به آن حد از شایستگی لازم نرسد، امکان وصول و عبور از آن برای وی امکان‌پذیر نخواهد بود.[۲]

---

۱. اخوت، ***بازشناسی هویت دینی در مسکن سنتی (نمونه موردی: شهر یزد)***، ص ۱۲۱ و ۱۲۴.

۲. سیفیان و محمودی، «محرمیت در معماری سنتی ایران»، ***فصلنامه هویت شهر***، ص ۸.

تعریف سلسله مراتب در دین اسلام (تشیع) که در آن درک حقیقت سلسله مراتبی می‌باشد، این‌گونه است که همه مخلوقات با توجه به شدت و ضعف دریافت خود از مسائل در درجات مختلف نظام هستی قرار می‌گیرند. در تفکر دینی جهان سنتی، امر طبیعی با فراطبیعی تمایزی با هم ندارند و همه مراتب هستی به صورت زنجیروار به هم متصل و در هم آمیخته‌اند. بنابراین تمام جهان‌شناسی‌های سنتی بر این حقیقت استوارند که درک حقیقت، سلسله مراتبی دارد و در عالم منحصر به حلقه فیزیکی و مادی خود نمی‌باشد.[۱] سلسله مراتب در بنا موجب ایجاد قلمرو فضاها با کارکردهای متفاوت، مشخص و ساماندهی، ترکیب فضا و عناصر براساس برخی ویژگی‌های کالبدی یا کارکردی آنها می‌شود.[۲]توجه به این اصل شاخص مهمی در ایجاد حریم‌ها و فضاهای رابط شده و به خوبی سلسله مراتب را در معماری سنتی نمایان می‌کند.[۳]

در آیات ۱۳۲ سوره انعام و ۳ سوره معارج اشاره به مبحث سلسله مراتب شده است: «برای هر یک از این دو دسته، درجات و مراتبی است از آنچه عمل کردند؛ و پروردگارت از اعمالی که انجام می‌دهند غافل نیست»؛ «از جانب خداوند صاحب درجات و مراتب است». امام محمدباقر علیه‌السلام در حدیثی فرموده‌اند: «اول مراتب کمال اسلام، بعد از آن ایمان، بعد تقوا، بعد یقین و یقین بسیار کمیاب است».[۴]امام موسی‌الکاظم علیه‌السلام در حدیثی فرمودند: «دین خدا را بشناسید و عمیق بنگرید که دین‌شناسی کلید بینش و کمال عبادت است و راه گذر از سلسله مراتب و رسیدن به جایگاه بلند مراتب ستبر و باعظمت در دین و دنیاست. برتری دین‌شناس بر عبادت‌پیشه همانند برتری خورشید بر ستارگان است. هر کس دینش را نشناسد خدا از هیچ کردار او خرسند نباشد».[۵] بنابراین در نظام سلسله مراتب، نحوه ورود از یک فضا به فضای دیگر متفاوت و احساس قرار گرفتن در فضاها برای مخاطب تسهیل، تشدید و موجب اتصال، انتقال، وصول و هم‌بندی یک ساحت به ساحتی دیگر می‌شود و در نوع عملکرد، فعالیت، دید و حرکت افراد هم تنوع ایجاد کرده و عرصه‌های ورودی اندرونی، بیرونی و خدماتی از هم متمایز می‌شود. ورود به هشتی، گذر از دالان، ورود به حیاط، گذر از ایوان و ورود به اتاق خصوصی، همه از نشانه‌های سلسله مراتب در خانه برای رسیدن به آرامش و سکون است که تمامی سلسله مراتب عرفانی برای رسیدن به مقصود الهی، آرامش روح و جسم را به ذهن متبادر می‌کند.[۶]

---

۱. نصر، ***معرفت و معنویت***، ص ۱۶۵.

۲. سلطان‌زاده، ***فضاهای ورودی در خانه‌های قدیمی تهران***، ص ۱۰.

۳. دوستی، «حریم و محرمیت در خانه‌های سنتی ایران»، ***فصلنامه فرهنگ و مردم***، ص ۱۲۱.

۴. مجلسی اول، ***لوامع صاحبقرانی المشتهر بشرح الفقیه***، ج ۱، ص ۱۴۵.

۵. حرانی، ***تحف العقول عن آل الرسول*** صلی‌الله‌علیه‌وآله، ص ۷۴۹.

۶. اخوت، ***بازشناسی هویت دینی در مسکن سنتی (نمونه موردی: شهر یزد)***، ص ۱۲۵ ـ ۱۲۴

۳. تبلور حریم

حرم آن چیز یا مجموعه چیزهایی است که برای انسان محترم بوده و او از آنها حمایت و دفاع می‌کند، احترامش برای همه واجب و هتک حرمت آن حرام است. حریم، مجموعه موقعیت‌ها، شرایط ویژه و مناسب حال یک انسان یا گروهی از آنان که با هر چیز دیگری در محدوده خاصی مانند خانه قرار گرفته، ورود به آن محدود و استفاده از آن برای هر کس، به غیر از صاحب یا صاحبان آن، ممنوع است.[۱] حریم در لغت به معنای پیرامون خانه که حمایت و دفاع از آن واجب بوده و در عربی، به معنی منع و احاریم جمع آن است.[۲] فرهنگ آکسفورد محرمیت را حالت یا شرایطی از تنها بودن بدون مزاحمت یا آزار از هرگونه نگاه عمومی تعریف می‌کند، یعنی عدم داخل شدن بدون اجازه.[۳] حریم خصوصی فرایند تنظیم تعامل با دیگران به معنای مرز و قلمرویی می‌باشد که دفاع و حمایت از آن واجب است.[۴]

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی سلسله مراتب	
۱	داروغه	در ورودی گوشه حیاط، راهرو ورودی، ورود غیرمستقیم به حیاط، تقارن فضاها با محوریت مرکزی حیاط، دید مستقیم فضاهای اصلی به بیرون، حیاط مرکزی، قرارگیری اجزای خانه اطراف حیاط با نظم.	حیاط مرکزی ▪ بخش زیستگاهی ▪ بخش خدماتی ▪ 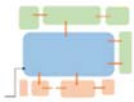
۲	غفوری	ورودی گوشه حیاط، ورودی با هشتی و راهرو، ورود غیرمستقیم به حیاط، سطح پایین‌تر حیاط از کوچه، دید مستقیم فضای اصلی به بیرون، حیاط مرکزی، قرارگیری اجزای خانه اطراف حیاط با نظم، فضاهای خدماتی گوشه حیاط.	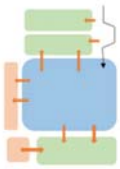
۳	کرمانی	ورودی با راهرو، پایین‌تر بودن سطح حیاط از کوچه، دید مستقیم فضای اصلی به بیرون، حیاط مرکزی، قرارگیری اجزای خانه اطراف حیاط با نظم، فضاهای خدماتی گوشه حیاط.	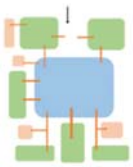

۱. دوستی، «حریم و محرمیت در خانه‌های سنتی ایران»، ***فصلنامه فرهنگ و مردم***، ص ۱۱۸.

۲. عمید، ***فرهنگ لغت عمید***، ج ۲، ذیل کلمه حریم.

3. ***Oxford, English Dictionary***, 2nd Edition, p. 989.

۴. لنگ، ***آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط***، ص ۱۶۵؛ عمید، ***فرهنگ لغت عمید***، ج ۲، ذیل کلمه حریم، ص ۹۳۹.

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی سلسله مراتب	
۴	ملک	ورودی با راهرو، دید مستقیم فضای اصلی به بیرون، فضاهای خدماتی گوشه حیاط، قرارگیری اجزای خانه اطراف حیاط با نظم.	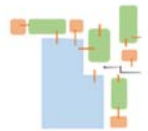
۵	رحیمیان	ورودی با راهرو، ورود غیرمستقیم به حیاط، حیاط مرکزی، قرارگیری بخش خدماتی پشت فضای اصلی، دید مستقیم فضای اصلی به بیرون.	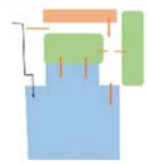
۶	موسوی	به علت تخریب بخشی از خانه امکان تشخیص ورودی اصلی وجود ندارد، قرارگیری بخش خدماتی پشت فضای اصلی، دید مستقیم فضای اصلی به بیرون، تقارن فضاها با محوریت دو حیاط اندرونی و بیرونی.	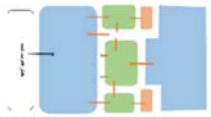

در معماری، حریم از دو جنبه کالبدی و معنایی بررسی می‌شود و حریم کالبدی متمرکز بر اصول حفظ امنیت فضا استوار و جنبه معنایی آن شرایطی را جهت آرامش فرد در معماری ایجاد می‌کند. فضایی در معماری مَحرم است که دارای حریم، مصونیت، امنیت، آرامش و آسایش برای ساکنین آن باشد.[۱]

دین اسلام به وجود حریم و محرمیت در خانه تأکید می‌کند و آن را لازمهٔ رسیدن به آرامش و امنیت می‌داند.[۲] بنابراین محرمیت، امنیت را در ماده و آرامش را در معنا برای ساکنین به وجود می‌آورد. در اسلام این حریم برای افراد به صورت دیداری و شنیداری در خانه نمود می‌یابد؛ بنابراین رعایت اصل محرمیت در معماری اسلامی امری ضروری است.[۳] امنیت در معماری اسلامی در مقابل بلایای طبیعی و غیرطبیعی، تجاوزات افراد بیگانه، فعالیت‌های انسانی، امنیت روانی و فرهنگی می‌باشد.[۴] این مبحث در آیات ۲۷ و ۲۸ سوره نور که به چگونگی ورود به خانه و اجازه گرفتن برای ورود، آیه ۵۹ سوره احزاب که توصیه به رعایت پوشش زنان مسلمان در برابر نامحرم و حفاظت از خود در برابر سوءنیت‌ها، آیه ۳۳ همان سوره که از حفظ خلوت افراد و تعادل میان بیرون و درون خانه‌ها، حفظ شادی و آرامش ساکنین، آیه ۱۸۹ سوره بقره که چگونگی ورود به خانه و ایجاد حریم امن، دور از هر مزاحمتی با ورودی مشخص

۱. مؤمنی و همکاران، «محرمیت در معماری خانه‌های دزفول (مطالعه موردی: دوران قاجاریه)»، ***فصلنامه جلوه هنر***، ص ۸۱.
۲. نقره‌کار، ***درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی***، ص ۵۰۲.
۳. مؤمنی و ناصری، «بررسی ابزارها و روش‌های ایجاد محرمیت در خانهٔ زینت‌الملک شیراز منطبق بر آیات و روایات اسلامی»، ***فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی***، ص ۲۱.
۴. ریش‌سفید نوش‌آبادی، هاشم‌پور، «معماری از دیدگاه محرمیت در مسکن معاصر ایران»، همایش ملی ***معماری و شهرسازی ایرانی اسلامی***، ص ۲.

در خانه‌ها و آیه ۳۶ سوره نسا که از ارج نهادن به حریم و رعایت حقوق همسایه که هم‌ردیف با والدین هستند، اشاره شده است. پیامبرﷺ در دو حدیث به پیروانشان توصیه فرموده‌اند، برای ورود به خانه باید سه بار اجازه گرفته و بعد از اجازه دادن وارد شوید، همچنین ناگهانی و مخفیانه به منزل دیگران وارد نشوید.[۱] در این خصوص امام صادقؑ به قفل کردن در هنگام خواب، خاموش کردن چراغ به جهت آتش نگرفتن خانه و بستن در ظرف غذا توصیه نموده‌اند.[۲]

۴. تبلور فضای تهی

در معماری سنتی، اصالت به فضای تهی و جایگاه حضور و عبور انسان است، نه توده، کالبد و ساختمان. فضا در خانه یعنی نسبت آن با سطوح داخلی که به واقع منفی بوده و با نماد معنوی فضای خالی مستقیماً در ارتباط است. حیاط مرکزی همان نقش فضای تهی را دارد و بسیار حائز اهمیت است؛ زیرا تمامی فضاهای خانه‌ها حول حیاط شکل گرفته و نقش اصلی سازماندهی فضاها را برعهده دارد. حیاط عامل ارتباط انسان با عناصر طبیعی و قلب خانه محسوب می‌شود.

حیاط مرکزی نشان درون‌گرایی و ویژگی مهم توجه به باطن در مقابل ظاهر می‌باشد.[۳] تأکید بیشتر اسلام برای زندگی فردی به ابعاد درونی و معنوی در مقابل ابعاد بیرونی و مادی است. مفهوم نمادین توجه مسلمانان به شخصیت فردی، حریم و حرمت قائل شدن برای اعضای خانواده در عرصه خصوصی زندگی در غالب حیاط نمود یافته و حیاط در مرتبه‌ای بالاتر از مفهوم فضای باز قرار دارد.[۴] در آیه ۱۲۷ سوره انعام اشاره به بهشتی امن و آرام شده که خداوند به خاطر اعمال نیک ساکنینش، ولی و یاور آنهاست. امام صادقؑ فرموده‌اند سه مورد مایه بدبختی است، یکی از آنها کوچک بودن حیاط است که مایهٔ شومی خانه می‌شود.[۵] پیامبرﷺ بهشت را با درختان و جوی‌های آب و عسل جاری توصیف کرده است؛[۶] در نتیجه بایستی بین توده و فضای باز خانه تعادل مناسبی برقرار باشد و خانه‌ها تنگ و بدون حیاط نباشد و دارای ویژگی‌هایی شبیه به بهشت باشد که موجب آرامش ساکنین آن شود. مرکزیت در اسلام نماد «وحدت وجود» و حیاط سمبلی از ثبات و پایداری در بیان وحدت و انعکاس آن از طریق

---

۱. مجلسی، ***بحارالانوار***، ج ۵۳، ص ۳۴۲.
۲. کلینی، ***گزیده اصول کافی***، ج ۶، ص ۴۵.
۳. اخوت، ***بازشناسی هویت دینی در مسکن سنتی (نمونه موردی: شهر یزد)***، ص ۱۳۵.
۴. قزلباش، ابوالضیاء، ***الفبای کالبد خانه سنتی یزد***، ص ۲۴.
۵. ابن‌بابویه، ***معانی الاخبار***، ج۱، ص ۳۴۵.
۶. کلینی، ***بهشت کافی***، ترجمه روضهٔ کافی، ص ۱۳۵.

مرکزیت فضاهای پر و خالی در معماری سنتی می‌باشد. حیاط که در مرکز خانـه باشـد، نمـاد قطعـه‌ای از زمین باز و رو به آسمان برای رسیدن به عرش است.[۱]

۵. تبلور انعطاف‌پذیری

انعطاف‌پذیری در معماری سنتی از مفاهیم کلیدی، خصوصاً در معماری خانه‌ها است. موضوعی که پیرنیـا آن را پرهیز از بیهودگی در بنا معنا کرده و به‌طور عام قابلیت تغییر در اشیا و اجسام و در معماری انعطـاف و سازماندهی فضایی که توسط انسان ساخته شده و تغییر در آن براساس شرایط و نیازهای جدیـد اسـت، معنا می‌شود.[۲] یک فضا در زمان‌های متفاوت می‌تواند عملکردهای مختلفی را پاسخگو باشد؛ مانند اتـاقی که با فضا و نور مناسب می‌تواند مقاصد مختلفی را تأمین کند.[۳] انعطاف‌پذیری عناصر خانه باید دارای سه ویژگی تنوع‌پذیری، تطبیق‌پذیری و تغییرپذیری باشد.[۴]

گشایش فضاها از دیگر راه‌های کمک‌کننده به انعطاف‌پذیری در خانه است؛ کوچـک و بـزرگ شـدن فضاها برای عملکردهای مختلف مانند در و پنجره‌ها که در صورت نیاز باز می‌شوند تا اتاق شـاه‌نشـین را به ایوان و سپس حیاط وصل کنند و فضای واحدی تشکیل دهند.[۵]

در اسلام توصیه به پرهیز از مخارج زیاد، ساخت کالبد و اجزای خانه مطابق با اصل سادگی و قناعـت و خودداری از انباشت وسایل غیرضروری و ایجاد فضاهایی متناسب با تعـداد افـراد خـانواده شـده اسـت. ترکیب کردن عملکردها و چندمنظوره بودن بخش‌های خانه علاوه بر صرفه‌جویی در فضا، امکـان انجـام فعالیت‌های مختلف را فراهم می‌آورد.[۶] بنابراین فضاها نباید به یک عملکرد خاص اختصاص داشته باشـد و تقریباً فعالیت‌های درون خانه، مانند خواب، غذا خوردن، صحبت بین اعضای خانواده، می‌بایست در هـر اتاقی انجام پذیرد.[۷]

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی حریم
۱	داروغه	ـ ورودی از گوشه حیاط ـ حیاط مرکزی با دیوارهای بلند ـ دسترسی به اتـاق‌هـا از طریق راهرو و عدم دسترسی مستقیم ـ تزئینات بیشتر در نمای اصلی.

---

۱. اخوت، همان.

۲. توسلی، ***اصول و روش‌های طراحی شهری و فضاهای مسکونی ایران***، ج ۱، ص ۸.

۳. ونتوری، ***پیچیدگی و تضاد در معماری***، ص ۴۹؛ لنگ، ***آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط***، ص ۱۱۹.

۴. عینی‌فر، «الگویی برای تحلیل انعطاف‌پذیری در مسکن سنتی ایران»، ***نشریه هنرهای زیبا***، ص ۶۹.

۵. اخوت، ***بازشناسی هویت دینی در مسکن سنتی (نمونه موردی: شهر یزد)***، ص ۱۳۹.

۶. شعرا / ۱۲۸ و ۱۲۹؛ قصص / ۸۱؛ احزاب / ۳۴؛ اردکانی یزدی، ***تحفه الاولیاء (ترجمه اصول کافی)***، ج ۴، ص ۳۵۶.

۷. اخوت و دیگران، ***معماری و شهرسازی سنتی در کشور اسلامی***، ص ۱۴۷.

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی حریم
۲	غفوری	ـ ورودی از طریق هشتی و راهرو ـ حیاط مرکزی با دیوارهای بلند ـ تفکیک بخش خصوصی و عمومی ـ پایین بودن حیاط نسبت به کوچه ـ نداشتن پنجره در ضلع مشرف به کوچه ـ ایجاد تزئینات در ضلع اصلی برای جلب توجه بیشتر بیننده به این بخش.
۳	کرمانی	ـ عدم ورود مستقیم به حیاط ـ داشتن راهرو ورودی ـ پایین بودن سطح حیاط نسبت به ورودی ـ فضای عمومی در محور اصلی و در معرض دید ـ بخش خصوصی در محور فرعی و دور از دید ـ حیاط مرکزی با دیوارهای بلند ـ تزئینات بیشتر در بخش عمومی و تزئینات کمتر در بخش خصوصی.
۴	ملک	ـ تفکیک بخش‌ها ـ بخش خدماتی در انتهای حیاط اندرونی ـ بخش عمومی در محور اصلی و در معرض دید ـ ورود به اتاق‌ها از طریق راهرو و عدم دسترسی مستقیم.
۵	رحیمیان	ـ در ورودی گوشه حیاط ـ ورود به حیاط از طریق راهرو ـ عدم دسترسی مستقیم به حیاط ـ ارتباط اتاق‌ها از طریق راهرو و عدم ورود مستقیم ـ حیاط مرکزی با دیوارهای بلند ـ تزئینات بیشتر در دیوار اصلی.
۶	موسوی	ـ دارای دو حیاط که حیاط اندرونی با دیوارهای بلند محصور شده ـ تزئینات بیشتر در بخش عمومی خانه ـ ارتباط اتاق‌ها از طریق راهرو و عدم دسترسی مستقیم ـ تفکیک بخش‌های عمومی و خصوصی.

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی فضای تهی		
		نحوه قرارگیری فضای پر و خالی (پیکربندی)	نسبت فضای پر به خالی	
			فضای پر	فضای خالی
۱	داروغه	حیاط در میان	٪۵۰	٪۵۰
۲	غفوری	حیاط در میان	٪۶۵	٪۳۵
۳	کرمانی	حیاط در میان	٪۶۵	٪۳۵
۴	ملک	ساختمان در میان	٪۱۰	٪۹۰
۵	رحیمیان	حیاط در میان	٪۴۴	٪۵۶
۶	موسوی	ساختمان در میان	٪۴۰	٪۶۰

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی انعطاف‌پذیری
۱	داروغه	ـ اتاق شاه‌نشین در مرکز و دو اتاق در دو سوی آن ـ راهروهای ارتباطی بین اتاق‌ها ـ قرارگیری فضای سکونت اصلی در جبهه شمال‌غربی جهت استفاده از نور جنوب شرقی ـ دارای اتاق‌هایی با ابعاد مختلف، اما با کیفیت فضایی متفاوت.
۲	غفوری	ـ ایجاد اتاق مرکزی با اتاق‌های مکمل در پشت آن و همچنین قرارگیری فضاها در طبقه همکف بین دو راه‌پله که حالت سیالیّت به بنا می‌دهد ـ تعدد اتاق‌ها با ابعاد

ردیف	عنوان خانه	نحوه تجلی انعطاف‌پذیری
		مختلف ـ اتاق شاه‌نشین در مرکز و دو اتاق مکمل در دو سمت آن ـ قرارگیری فضاهای اصلی رو به حیاط.
۳	کرمانی	ـ قرارگیری دو اتاق نشیمن در دو طرف راهرو ورودی ـ قرارگیری ایوان در طبقه اول که در زیر آن یک پیش‌فضا قرار دارد ـ فضاهای کوچک برای تقسیم فضاهای داخل خانه ـ بهره‌گیری از اتاق‌هایی با تناسبات مختلف با فرم هندسی منظم راست گوشه ـ قرار دادن در در بین دو اتاق اصلی شاه‌نشین که در صورت تعداد زیاد مهمانان، دو اتاق در هم ادغام و یا تفکیک مهمانان صورت گیرد ـ حوض و درختان جهت تلطیف هوا.
۴	ملک	ـ حیاط بزرگ باغ‌مانند ـ اتاق‌های کوچک که هم نقش انبار را داشته و هم در تابستان به دلیل داشتن هوای خنک قابل استفاده بوده است ـ اتاق‌های جداگانه برای خدمه ـ تالار تابستانی و شاه‌نشین مجزا ـ اتاق‌هایی با ابعاد مختلف و کاربری متفاوت.
۵	رحیمیان	ـ داشتن پیرنشین جلو درب ورودی ـ دارای اتاق شاه‌نشین، فضاهای خدماتی و نشیمن تابستانه ـ داشتن دو اتاق با ابعاد کوچک در دو سمت اتاق شاه‌نشین ـ داشتن طاقچه و کمدهای خدماتی.
۶	موسوی	ـ اتاق‌های کوچک در دو سمت اتاق شاه‌نشین جهت استفاده در موارد خاص ـ به دلیل داشتن دو حیاط، ساختمان اصلی نقش ارتباطی و مرکزیت را دارد ـ تنوع عملکردی اتاق‌ها.

نتیجه

استفاده از هنر و ایجاد فضای سیال در نمونه‌های مطالعاتی خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد با به کار گرفتن نقوش، اشکال هندسی و تقارن در نقشه بنا، ایجاد توجه در بخش اصلی خانه‌ها و کم کردن توجه از بخش خصوص جلوه‌گر شده است. تزئینات خانه داروغه و ملک بیشتر از سایر خانه‌هاست که شاید وسعت بنا و جایگاه اجتماعی صاحبان آنها در این امر بی‌تأثیر نباشد. اصول اخلاقی که معمار و سفارش‌دهنده بنا به آن پایبند بوده‌اند و شامل مردم‌واری، پرهیز از بیهودگی، درون‌گرایی، خودبسندگی و نیارش بوده در این خانه‌ها دیده می‌شود؛ به‌طور مثال استفاده از مصالح بوم‌آورد و ایجاد اتاق شاه‌نشین برای استفاده میهان از جلوه‌های تبلوریافته اخلاقی در این خانه‌هاست. نمایش طبیعت که از ویژگی‌های بهشت در معماری اسلامی است، در این خانه‌ها حداقل با دو مورد حوض و باغچه دیده می‌شود و بیشترین این عناصر در خانه داروغه به کار رفته است، در عین حال که سلسله مراتب و درون‌گرایی خانه‌ها نیز رعایت شده و حتی در خانه‌های ساختمان در میان مانند خانه ملک، در حیاط اندرونی این عناصر قرار دارد. نور عنصر مهم در معماری با ایجاد پنجره، بازشو بلند، هشتی و پنجره مشبک، حال و هوای خاصی به فضای

داخلی این خانه‌ها داده و خرد الهی و روحانی را متجلی می‌سازد. حتی در خانه‌هایی مانند خانه ملک که فاقد هشتی است، برای ورود به حیاط پر نور و وسیع از راهرو غیرمستقیم استفاده شده است. رنگ‌ها در نمونه‌های مطالعاتی به صورت کاشی‌های هفت‌رنگ با نقوش اسلیمی، آیات قرآن و اسامی متبرک و گچ‌بری‌ها و تلفیق آجر و کاشی به زیبایی تبلور یافته؛ هر چند در خانه‌های ملک و داروغه بیشتر و در خانه‌هایی مانند خانه موسوی با ردیفی از کاشی نشان داده شده است. شفافیت در این خانه‌ها با بهره‌گیری از انعکاس نور، کاهش جرم و توده ساختمان و افزایش فضای تهی از طریق ایجاد ایوان، تناسب فضای پر و خالی به نمایش در آمده است. تبلور آن را در خانه داروغه و موسوی با ایوان، در خانه کرمانی با پیش‌فضا جهت نفوذ نور و در خانه ملک با حیاط وسیع شاهد هستیم.

هندسه و تناسبات در نمونه‌های مطالعاتی با جهت قبله، تناسبات طلایی در اتاق پنج‌دری و سه‌دری و راهروهایی برای ورود به برخی اتاق‌ها تبلور یافته است. در این نمونه‌ها تنها خانه داروغه عمود بر قبله و سایر نمونه‌ها در راستای قبله ساخته شده‌اند. قرارگیری ورودی در گوشه حیاط در خانه داروغه و غفوری، استفاده از راهرو ورودی در نمونه‌های دیگر، استفاده از هشتی در خانه غفوری و تقارن در فضاها، دید مستقیم از فضای اصلی به بیرون، از جلوه‌های تحقق‌یافته سلسله مراتب در خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد است. براساس تعریف حریم، این امر در خانه‌های مورد مطالعه، با مواردی همچون قرار دادن در ورودی در گوشه حیاط و راهرو ورودی در خانه‌ها مانند داروغه و رحیمیان، ایجاد هشتی با راهرو ورودی در خانه غفوری، حیاط‌های احاطه‌شده با دیوارهای بلند و دسترسی غیرمستقیم به اتاق‌های این خانه‌ها تجلی یافته است.

فضای تهی که حیاط نقش آن را بر عهده دارد و سایر فضاها حول این بخش شکل می‌گیرد، به خوبی در خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد تبلور یافته و این مورد را می‌توان هم در خانه‌های حیاط در میان و هم ساختمان در میان مانند خانه ملک و موسوی مشاهده نمود. با توجه به تعریف انعطاف‌پذیری در معماری و چندمنظوره بودن فضاها، در تمامی موردهای مطالعاتی بخش‌هایی با کاربردهای مختلف وجود دارد؛ مانند خانه کرمانی که دو اتاق در دو سمت راهرو ورودی برای استفاده مهمانان غریبه ساخته شده و یا اتاق‌هایی در خانه ملک که کاربرد انبار مواد غذایی در زمستان و استفاده از فضای خنک آن در تابستان را داشته است.

با توجه به این موضوع که خانه باید ویژگی‌هایی متناسب با فطرت انسان داشته باشد و آرامش ساکنین را فراهم آورد، یک مسلمان این ویژگی‌ها را از دین اسلام که برایش در آیات و احادیث معتبر به خوبی بیان شده، در خانه‌های خود به کار برده و بررسی ابعاد هویت دینی در خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد نشان می‌دهد که این خانه‌ها بر اساس موقعیت حرم امام رضاﷺ و اعتقادات دینی ساکنان آن شکل گرفته و

این امر موجب بروز ویژگی‌های مشترک در ساختار خانه‌ها شده و بخش‌های مختلف خانه‌ها از لحاظ الگوهای هویت دینی گاه از چند وجه قابل بررسی است؛ به‌طور مثال قرارگیری در ورودی در گوشه حیاط، هم تجلی سلسله مراتب و هم حریم است. می‌توان گفت الگوهای هویت دینی در خانه‌های دورهٔ قاجار مشهد به خوبی تبلور یافته و قابل بازشناسی است؛ امری که امروزه بسیار کم‌رنگ و موجب ایجاد بحران هویتی در خانه‌های امروزی شده است. اگرچه به‌دلیل کمبود مسکن در جامعه، اولویت اصلی ایجاد سرپناه برای مردم می‌باشد، امّا باید به روحیات ذاتی ساکنین و الگوهای هویت دینی آنان توجه و در طرح‌های مسکن سازی به کار گرفته شود.

منابع و مآخذ

- ***قرآن کریم***.
- آشتیانی، احمد (۱۳۹۰). ***مکارم الاخلاق***. تصحیح و تحقیق محسن آشتیانی. تهران: هفته.
- ابن‌بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۳۷۷). ***معانی الاخبار***. ترجمه عبدالعلی محمدی شاهرودی. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- ابن‌بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۳۸۲). ***الخصال***. ترجمه یعقوب جعفری. قم: نسیم کوثر.
- ابن‌عمر، مفضّل (۱۳۷۹). ***توحید مفضل***. ترجمه علامه مجلسی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ابن‌عمر، مفضّل (۱۳۸۸). ***توحید مفضل (شگفتی‌های آفرینش از زبان حضرت امام صادق علیه‌السلام)***. ترجمه احمد پانپور و مهران طالب الفخر. مشهد: ضامن آهو. نورالکتاب.
- ابویی مهریزی، مرتضی (۱۳۹۸). ***شناخت و ارزیابی الگوهای هویتی خانه‌های تاریخی مشهد با هدف بررسی تأثیر آن در طراحی اقلیمی***. مشهد: مؤسسه آموزش عالی خاوران. گروه معماری.
- اخوت، هانیه؛ نینا الماسی‌فر و محمدرضا بمانیان (۱۳۸۹). ***معماری و شهرسازی سنتی در کشور اسلامی***. تهران: هله.
- اخوت، هانیه سادات (۱۳۹۱). بازشناسی مؤلفه‌های هویتی مسکن سنتی براساس آیات قرآن و روایات ائمه معصومین. ***دوفصلنامه تخصصی پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم***. ۲ (۲). ۸۶ ـ ۶۷.
- اخوت، هانیه (۱۳۹۲). ***بازشناسی هویت دینی در مسکن سنتی (نمونه موردی: شهر یزد)***. یزد: دانشگاه تربیت مدرس. دانشکده هنر و معماری.
- اخوت، هانیه (۱۳۹٤). بررسی نقش آیات قرآن و احادیث شیعه در شکل‌گیری کالبد مسکن سنتی. ***فصلنامه شیعه‌شناسی***. ۱۳ (۲). ۲۳٤ ـ ۱۹۱.

- اردکانی یزدی (۱۳۸۹). محمدعلی بن علی محمدحسن. ***تحفة الاولیاء (ترجمه اصول کافی)***. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث. سازمان چاپ و نشر.
- اسدی اردبیلی، انیس (۱۳۹۷). بررسی مفهوم هویت در معماری معاصر ایران با نگرش بر خانه‌های دوره قاجار و پهلوی اول در مشهد. تبریز. سومین کنفرانس بین‌المللی ***عمران. معماری و طراحی شهری***.
- امام، سید محمدکاظم (۱۳۳۷). ***مشهد طوس***. تهران: کتابخانه ملی ملک.
- بلخاری، حسن (۱۳۹۰). متافیزیک رنگ در اندیشه اسلامی و تأثیر آن بر ظهور فتوت‌نامه‌ای درباره رنگ. ***پژوهشنامه هنرهای دیداری***. ۱ (۲). ۱٤ ـ ۵.
- بمانیان، محمدرضا؛ هانیه اخوت و پرهام بقایی (۱۳۹۰). ***کاربرد هندسه و تناسب در معماری***. تهران: هله ـ طحان.
- توسلی، محمود (۱۳۷٦). ***اصول و روش‌های طراحی شهری و فضاهای مسکونی ایران***. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- جاودانی، فرشته (۱٤۰۰). ***بررسی شکلی نقوش تزئینی خانه تاریخی داروغه، خانه توکلی و خانه ملک در شهر مشهد***. تهران: دانشگاه الزهرا. گروه ارتباط تصویری.
- جنیدی جعفری، محدثه؛ سجاد خالقی؛ سجاد بیات؛ مطهره جنیدی جعفری و محسن مداح (۱۳۹٦). بازطراحی و مرمت و بازسازی خانه تاریخی داروغه براساس معماری معاصر. ***فصلنامه مطالعات تاریخ و تمدن ایران و اسلام***. ۱ (۱). ۷۳ ـ ٦۵.
- حجت، مهدی (۱۳٦۲). واقعیت ریشه آفرینش اثر هنری. ***فصلنامه هنر***. ۱ (۳). ٦۱ ـ ٤۳.
- حجتی، عیسی (۱۳۸٤). هویت انسان‌ساز. انسان هویت‌پرداز. تأملی در رابطه با هویت و معماری. نشریه ***هنرهای زیبا***. ٦ (٤). ٦۲ ـ ۵۵.
- حرانی، ابومحمد (۱۳۹۳). ***تحف العقول عن آل الرسول***ﷺ. ترجمه صادق حسن‌زاده. قم: آل‌علی علیهم‌السلام.
- حسینیان مقدم نوغانی، سید مرتضی (۱۳۹۷). ***مستندسازی خانه‌های دوره قاجار در معماری ایرانی اسلامی شهر مشهد***. مشهد: دانشگاه بین‌المللی امام رضا علیه‌السلام. دانشکده هنر و معماری اسلامی. گروه هنر.
- خجسته، حسن (۱۳۷٦). ***تأثیر معماری مسکونی بر سنت‌ها***. تهران: سروش.

- دوستی، شهرزاد (۱۳۹۷). حریم و محرمیت در خانه‌های سنتی ایران. ***فصلنامه فرهنگ و مردم***. ۹ (٤). ۱۳٦ ـ ۱۱۵.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). ***لغت‌نامه***. تهران: دانشگاه تهران.
- دینوری، ابن‌قتیبه (۱۳٦٤). ***عیون الاخبار***. تهران: امیرکبیر.
- ریش‌سفید نوش‌آبادی، سجاد و پریسا هاشم‌پور (۱۳۹٤). «معماری از دیدگاه محرمیت در مسکن معاصر ایران». همایش ملی ***معماری و شهرسازی ایرانی اسلامی***. ص ۱۵ ـ ۱.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۷۱). ***فضاهای ورودی در خانه‌های قدیمی تهران***: تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی با همکاری شهرداری.
- سیفیان، محمدکاظم و محمدرضا محمودی (۱۳۸٦). محرمیت در معماری سنتی ایران. ***فصلنامه هویت شهر***. ش ۱. ص ۱٤ ـ ۳.
- شولتز، کریستین نوربرگ (۱۳۹٤). ***مفهوم سکونت: به سوی معماری تمثیلی***. ترجمه محمود امیریاراحمدی. تهران: آگه.
- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸٦). ***تفضیل وسائل الشیعه الی تحصیل المسائل الشریعه***. ویراستار عبدالرحیم ربانی شیرازی. تهران: کتابچی.
- عمید، حسن (۱۳٦۵). ***فرهنگ لغت عمید***. تهران: امیرکبیر.
- عینی‌فر، علیرضا (۱۳۸۲). «الگویی برای تحلیل انعطاف‌پذیری در مسکن سنتی ایران». ***نشریه هنرهای زیبا***. ش ۱۳. ص ۷۷ ـ ٦۵.
- صادقی، سارا؛ احمد اخلاصی و حامد کامل‌نیا (۱۳۹۷). بررسی نقش زیبایی‌شناسی معماری در خانه‌های ایرانی. نمونه موردی: خانه‌های تاریخی شهر مشهد. ***فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی***. ش ۲۱. ص ۱٤ ـ ۱.
- فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۸٦). مدرنیته و مسکن. ***فصلنامه تحقیقات فرهنگی***. ۱ (۱). ٦۳ ـ ۲۵.
- فرح‌بخش، مرتضی؛ پیروز حناچی و معصومه غنائی (۱۳۹٦). گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم مشهد. از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول. ***فصلنامه مطالعات معماری ایران***. ۳ (۱). ۱۱۹ ـ ۹۷.
- فلامکی، محمدمنصور (۱۳۸۱). ***ریشه‌ها و گرایش‌های نظری معماری***. تهران: فضا.
- قاجار قوانلو، زین‌العابدین (۱۳۸۲). ***نفوس ارض اقدس یا مردم مشهد قدیم***. به تصحیح مهدی سیدی. مشهد: سگال.

- قزلباش، محمدرضا و فرهاد ابوالضیاء (١٣٦٤). ***الفبای کالبد خانه سنتی یزد***. تهران: وزارت برنامه و بودجه.
- کلینی، محمد بن یعقوب اسحاق (۱۳۸۱). ***بهشت کافی***. ترجمه روضه کافی. مترجم: حمیدرضا آژیر. تهران: سرور.
- کلینی، محمد بن یعقوب اسحاق (۱۳۹۱). ***گزیده اصول کافی***. ترجمه محمدمهدی رضایی. قم: دفتر نشر معارف.
- لنگ، جان (١٣٩٤). ***آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط***. ترجمه علیرضا عینی‌فرد. تهران: دانشگاه تهران.
- ماه‌وان، احمد (۱۳۹۲). ***مشهد قدیم در نگاه تصاویر یا عکس‌های تاریخی مشهد از دوران قاجاریه، پهلوی، جمهوری اسلامی***. مشهد: ماه نشر
- مجلسی اول، محمدتقی (١٤١٤). ***لوامع صاحبقرانی المشتهر بشرح الفقیه***. قم: اسماعیلیان.
- مجلسی، محمدباقر (١٣٨٦). ***بحارالأنوار***. ابوالحسن موسوی همدانی. تهران: اصلاحی.
- محمودزاده، سامیه (١٤٠٠). ***گونه‌شناسی فرهنگی خانه‌های بومی ـ سنتی مشهد به منظور ارائه الگویی برای سازمان فضایی خانه امروزی (نمونه موردی شهر مشهد ـ از دوره قاجار تا امروز)***. مشهد: مؤسسه آموزش عالی خاوران. گروه معماری.
- مسائلی، صدیقه (۱۳۸۸). نقشه پنهان به مثابه دست‌آورد باورهای دینی در مسکن سنتی کویری ایران. ***نشریه هنرهای زیبا***. ۹ (۲). ۳۸ ـ ۲۷.
- معماریان، غلامحسین (۱۳۸۷). ***آشنایی با معماری مسکونی ایران: گونه‌شناسی درون‌گرا***. تهران: سروش دانش.
- معین، محمد (۱۳۸۰). ***فرهنگ فارسی***. تهران: امیرکبیر.
- معینی، سید محمود؛ سید حمید حسینی و مرتضی حقی (١٣٩٤). هندسه و تناسبات زرین در طبیعت و معماری (هندسه مقدس). همایش ملی ***فرهنگ، گردشگری و هویت شهری***.
- مکبریان، مهدی و مجید ترابی (۱۳۹۵). «طرح مرمت و احیاء خانه‌های تاریخی مشهد با تأکید بر خانه‌های بافت تاریخی پیرامون حرم مطهر (مورد پژوهشی خانه غفوری)». تهران: اولین کنفرانس بین‌المللی ***هنر. معماری و کاربردها***.

- ملازاه، کاظم و مریم محمدی (۱۳۸٦). ***خانه‌های تاریخی (دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی)***. تهران: سوره مهر.
- مؤمنی، کوروش و ندا ناصری (۱۳۹٤). بررسی ابزارها و روش‌های ایجاد محرمیت در خانه زینت‌الملک شیراز منطبق بر آیات و روایات اسلامی. ***فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی***. ۳ (۳). ۳۵ ـ ۱۸.
- مؤمنی، کوروش؛ کوروش عطاریان؛ محمد دیده‌بان و مریم وصال (۱۳۹۷). محرمیت در معماری خانه‌های دزفول (مطالعه موردی: دوران قاجاریه). ***فصلنامه جلوه هنر***. ٤ (۲). ۹۲ ـ ۷۹.
- نایبی، فرشته (۱۳۸۱). ***حیات در حیاط: حیاط در خانه‌های سنتی ایران (اصفهان، کاشان و تهران)***. تهران: نزهت سبز.
- ندیمی، هادی (۱۳۸٦). ***کلک دوست: ده مقاله در هنر و معماری***. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۸۷). ***درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی***. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- نصر، سیدحسین (۱۳۸۰). ***معرفت و معنویت***. ترجمه انشاءالله رحمتی. تهران: سهروردی.
- ونتوری، رابرت (۱۳۸۹). ***پیچیدگی و تضاد در معماری***. ترجمه سید علیرضا میرترابی و محمودرضا منوچهری. تهران: سمیرا.
- Oxford, (2009): ***English Dictionary***, 2nd Edition, Oxford: Oxford Unversity Press.